

Pozsgai Péter

„Helybeliek” és „idegenek”

Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján

Torna megye 19. századi településállományáról, négy település kivételével fennmaradtak az 1869. évi népszámlálás nominális háztartási lajstromai (Borzova és Szilice lajstromai az Alsó járásból, Barka és Hárskút *felvételi ívei* pedig a Felső járásból nem kerültek elő), így Torna mezőváros és 37 falu elemzése végezhető el a forráscsoport alapján. A Kassai Állami Körzeti Levéltárban (Štátny Oblastny Archív v Košiciach) őrzött népszámlálási háztartási lajstromok nagyon különböző összeírói teljesítményt mutatnak.¹ A népszámlálási biztosok számára a legproblematisabb rovatok közé tartozott a *jelenléte-távolléte* rovat, a jelenlevő *idegenek* és a távollevő *helybeliek* megállapítása.² A zavart láthatóan a *tényleges népesség* számbavételének kívánalma és ezzel egyidejűleg a *jogi népesség* (helybeli vagy idegen) kimutatása okozta. (A lajstrom felépítésére lásd a Mellékletet.)

A népszámlálás egyik legfontosabb jellegzetessége, amely a lebonyolítás színvonalát és a szolgáltatott adatok minőségét döntően befolyásolta, hogy nem a kormány által fizetett ügynökök, hanem választott számlálóbizottságok és az

¹ Štátny Oblastny Archív v Košiciach (a továbbiakban: ŠOBA KE), Torna megye levéltára, 1860–1882 (Turnianska župa, 1860–1882 – a továbbiakban TŽ II). Správne orgány župy, podžupan, všeobecne spisy: Sčítanie Ludu v r. 1869. ltsz. 193. (kr. 115–123.) az adatbázisról részletesebben lásd Pozsgai 2000a, 2006, 2007 és Heilig 2000a, 2000b.

² Az 1869. évi népszámlálás lajstromán („Fölvételi ív a népesség és háziállatok számlálására az 1869. évi december 31-diki állapot szerint”) a következő, a 10–12. rovatokat különítették el a honosság és a jelenlét-távollét számbavételére: 10. honossága: helybeli / idegen; 11. jelenléte: „egy hónapon innen ideiglen” („péld. mint átutazó, vendég, látogató stb.”) / „egy hónapon túl huzamosan”; 12. távolléte: „egy hónapon innen ideiglen” („péld. mint utazó stb.”) / „egy hónapon túl huzamosan” („péld. mint cseléd, tanuló, vándorlás, katonaságnál stb.”). A lajstrom felzetén lévő *Jegyzetben* a következő utasítások olvashatók: „1. A fölvételi ívbe felveendő még nem önálló családbeli egyének akkor is bevezetendők, ha az ország határain belül vagy kívül, valamely osztrák tartományban vagy külföldön, vagy a rendes katonaságnál lévő tetteges szolgálatban ideiglen vagy huzamosan távol vannak. Ellenben a családhoz nem tartozó, bár rendszeren ott lakó, de az országban bárhol tartózkodók – kétszeres összeírás kikerülése végett, miután tartózkodási helyükön fognak számbavételni – itt csak akkor irandók be, ha például utazáson, börtönben stb. ideiglen távol vannak. Ha távollétük huzamos, itt semiképp be nem irandók. 2. A rendes katonasághoz tartozó lakfélének csak családja, hozzátartozói, azontul pedig szolgálai vagy lakói irandók be a fölvételi ívbe. Mindazonáltal ranggal kilépett, ideiglen vagy végleg nyugdíjazott katonatisztek, katonai felek és hivatalnokok, szabadságon lévő altisztek és közlegények, továbbá tartalékosok és póttartalékosok, hadagastyánok és hozzátartozóik, valamint elhunyt tisztek özvegyei és árvái szintén beírandók a fölvételi ívbe.” (ŠOBA KE, TŽ II, Sčítanie Ludu v r. 1869.) Lásd még Népszámlálás 1869: 15; Thirring 1983; valamint Pozsgai 2000a, 2006.

általuk delegált népszámlálási biztosok hajtották végre.³ Az országos Magyar Statisztikai Tanács 1868. május 13-ai ülésén született döntések közül a következők voltak a fontosabbak a népszámlálás alapelveire és lebonyolítására nézve. A népszámlálás tárgyát *tényleges népességben határozták meg*, de kiegészítették az *illetékes (jogi) népesség* számbavételével is.⁴ A honosság kérdésében ugyan a Népszámlálási Bizottság 1867-ben még arra az álláspontra helyezkedett – a honossági és községi törvény hiányában⁵ –, hogy az illetékes (jogi) népességet mellőzi, és csak a „tényleges népesség megszámlálására szorítkozik”. Itt hivatkoztak a nemzetközi statisztikai kongresszusok vitáira, amelyekből kiderült, hogy a „népszámlálás helyén *tényleg jelen levő akár benszülött akár idegen népesség* számbavétele az államra nézve a legfontosabb”. A szempontoknak az egy évvel későbbi „elegyítést” a következőképpen magyarázták a Tanács ülésén:

„De míg 1867-ben csak az ország lakosságának számbavételéről volt szó, addig 1868-ban a népszámlálás a Monarchia minden tartományára ki fog terjedni tehát »sehogy sem indokolható oly munkálatnak a javaslása, mely összes népességi viszonyaink összehasonlítását akár a lajtántúli országok és tartományok, akár más mívelt külállamok hasonló viszonyaival nehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi.« [...] „Az *illetékesség* kérdését ezért meg kellett oldani, s a bizottság úgy vélt legcélszerűbben

³ A továbbiakban a népszámlálásra mindig az „1869. évi népszámlálás” megjelölést alkalmazom. Az összeírást ugyan az 1870. év elején hajtották végre – s ez a publikált kötet címében is így jelent meg –, de a népszámlálás eszmei időpontja 1869. december 31-e volt. A demográfiai, statisztikai és társadalomtudományi elnevezés hagyománya is az „1869-es” évszám mellett szól, az 1869/70-es megjelölést pedig szerettem volna elkerülni, hisz az 1870-es végrehajtás ténye egyébként is ismeretes, a népszámlálás meghatározásánál pedig a *vonatkozási időszak* a fontosabb.

⁴ *Hivatalos Statisztikai Közlemények* (= HSK) I (1868): 222.

⁵ A honosság („illetőség”) kérdését az 1871. évi községi törvényben szabályozták részletesen, melyben az 1869. évi népszámlálás során felmerülő kérdéseket is szabályozni igyekeztek. A II. fejezetben („A községi hatóságról és illetőségéről”) határozták meg (8. §.) a nők házassági lakóhelyváltásával járó új illetőségét: „A nő a házassági kapcsolat tényleges tartama alatt férje községi illetőségét követi, s megtartja azt az özvegy is, a menyiben a 10. §. A) pontja értelme szerint illetősége meg nem változik.” A törvény 10. §. a) pontjában a honpolgár illetőségéhez szükséges állandó helyben lakásának időbeli mértékét, a b) pont alatt pedig a távollevők és idegenek illetőségét szabályozták: „a) a honpolgár azon községhez tartozik, a melyben legalább két év óta állandóan lakik és adót fizet; b) oly egyénekre nézve, kik az a) pont alatti szabály alá nem vonhatók, és a községből, melyben születtek, eltávoztak a nélkül, hogy más község illetőségébe felvétettek volna, a szülők, illetőleg az anya községi illetősége határoz...” (*Magyar Törvénytár* 1871: XVIII. tc. „A községek rendezéséről”). Az 1886. évi községi törvény alapja az 1871. évi törvény volt, amely jóllehet kisebb módosításokat tartalmazott és a községi illetőség megszerzésének módját tovább részletezték, lényegében csak finomított a szabályozáson. (*Magyar Törvénytár* 1886: XXII. tc. „A községekről”). A két törvény nagymértékben hozzájárult a századvég és a századelő precízebb terminológiai alapokon nyugvó, már nem háztartási lajstromokkal, hanem egyéni számlálólapokkal végrehajtott népszámlálásainak megbízhatóbb adatszolgáltatásához. A községi illetőség szabályozására, a gyermekek és nők illetőségére, valamint a betelepüléssel történő illetőségszerzésre áttekintően lásd még Pomogyi 2001. 19–50. A városi illetőség, a városi polgárjog megszerzésére a 18. század végén és a 19. század első felében Kassa példáján lásd Czoch 1997, 1998. Az *idegen legények* mester- és polgárjogszerzésének korlátozására a szabad királyi városokban lásd pl. Eperjessy 1988: 181–183.

eljárni, ha a f. é. május hóban a ház asztalára tett honosítási törvényjavaslat szellemében, mely a honossági jogot bizonyos idejű (10 évi) ittartózkodástól teszi függővé: *a községbeli honosságot*, helyesebben *illetékességet* is a letelepülés bizonyos ideje után számítja, s e tekintetben *egyévet* állapít meg, mely az 1848. XIII. t.cz. 6. par. *a* és *b* pontja értelmében, például, a választói jogot is biztosítja a városokban és községekben. Ezek alapján az illető oktatásban és utasításban a »honosság« rovatának betöltésére megjegyzendő, hogy *helybelinek* mindaz tekintendő, a ki a községben egy év óta le van telepedve s abban állandóan lakik; azonkívül pedig más községbe való illetékességét a számlálás alkalmával ki nem mutathatja.”⁶

A kormánynak a népszámlálás végrehajtásáról szóló felhívásában megyei és városi népszámlálási bizottságok létrehozását rendelték el, a „számlálás tényleges eszközlését pedig a lehető legszűkebbre szabott számláló kerületekben *az értelmiségből kijelölendő egyes bizottsági tagokra*” ruházták, akik ennek a *fölvételi ívek* betöltésével kellett, hogy eleget tegyenek. A „*közreműködést az illetők hazafias buzgalmtól*” várta el a kormányzat, s az úti költségeken kívül pusztán a „mellőzhetetlen írásbeli segédmunkálatok díjazására” mutatkozott hajlandónak.⁷

Városokban ún. *bejelentési ívekkel*, falvakban és vidéki kisebb településeken *fölvételi ívekkel* történt az összeírás. A bejelentési íveket a háztartásfő vagy a háztulajdonos, a fölvételi íveket viszont a számláló ügynök töltötte ki, bár a célkitűzések között szerepelt a minél nagyobb fokú *önszámlálás*. Ezt visszatekintve teljesen megalapozatlan és illuzórikus elképzelésnek kell minősítenünk, mely a Pest-Budán kívüli helyi viszonyokkal kapcsolatban nagy tájékozatlanságról árulkodott. A két ív szerkezete teljesen megegyező volt, de míg a bejelentési ívekből háztartásonként vagy lakásonként külön-külön felhasználtak egyet, addig a fölvételi ívbe a számlálóbiztos sorban vezette be a házban lakókat, mindössze egy vízszintes vonallal különítve el a lakásokat, illetve háztartásokat.⁸

Az 1869. évi népszámlálás Torna megyei végrehajtása jól példázza az első magyar statisztikai census *központi elképzelései és a megvalósulás közti szakadékot*. Az erények, a népszámlálás megtervezésének korabeli viszonyokhoz mért szakszerűsége, s a sokszor emberfeletti adminisztratív, majd szerkesztési munka mellett, a legnagyobb hibájául azt róhatjuk fel Keletinek, s a nemzetközi statisztikai kongresszusok irányelveit ismerő munkatársainak, hogy a számlálás végrehajtását nem a kormányzat által megbízott, kiképzett és fizetett ügynökökre bízták, hanem a helyi közigazgatás képviselőinek és az értelmiségieknek a *hazafias buzgalma*ra alapozták, amely megfelelő felkészítés hiányában minden alapot nélkülözött.

⁶ HSKI, 1868: 223.

⁷ HSKI, 1868: 224.

⁸ Bokor 1896; Pozsgai 2000a, 2001a.

TÁVOLLEVŐ HELYBELIEK

A Függelék adataiból látható, hogy a *honos (helybeli)* és a *jelenlevő (tényleges)* népesség között figyelemreméltó különbség van néhány település esetében. A honos népesség nyilvántartása párhuzamosan a jelenlét és távollét kimutatásával, azaz a *jelenlevő népesség* megállapításával, az összeírók egy részénél gondot okozott, melyet a lajstromok bejegyzései híven visszatükröznek. A Torna mezővárosi összeíró maga is ebbe a csoportba tartozott, de rajta kívül is akadtak még, akik nem tudtak megbirkózni a feladattal.

A Felső járásban Lucska, Méhész és Torna mezőváros az, ahol jelentősebb arányú (4,5–5,7%) távollévő honos népességet mutattak ki.⁹ (Lásd a Függelék adatait.) Lucskán a 28 fő létszámot túlnyomórészt a máshová szegődött szolgálólányok és szolgák, valamint néhány inas és legény teszi ki. Feltűnő, hogy többségük, hat szolgáló és két szolga Szomolnokon (Szepes megye) cselédkedett a népszámlálás időpontjában. Ez a Felső járás, különösen a Csermosnya-völgy településeinek igen szoros szomolnoki kapcsolatrendszerére utal, melyet egy évszázaddal korábban, az úrbérrendezés során feljegyzett kilenc pontra adott válaszok is megerősítettek.¹⁰ Rajtuk kívül az uradalmi tisztek Rozsnyón és Dobsinán tanuló gyermekei vannak még érdemleges számban ebben a csoportban (az előbbiben gimnáziumba, az utóbbiban pedig elemi iskolába jártak). Tornán is elsősorban a szolgálók, szolgák és – itt lényegesen nagyobb arányban – a mesterlegények, inasok teszik ki a huzamosan távollévő 58 fő nagy részét. A néhány iskoláson, tanulón kívül a katonáskodók száma jelentősebb még a mezővárosban. (Lásd a 3. táblázatot.) Méhészen két családból tevődik össze a távollévők fele. A 6. számú házból az Elek testvérpárt, Erzsébetet (1848) és Andrást (1853) utólag törölte az összeíró mint távollévőket. Vizner Márton zsidó kocsmáros és Zeisler Erzsébet három gyermekéről (Anna, Bertalan, Mária) csak annyit jegyzett be az összeíró mindegyiküknél, hogy „a lakástól távol van”, de a lajstrom rovatait nagyjából kitöltetlenül hagyta. Három esetben az összeíró azt is feltüntette, hogy hol tartózkodnak: a már említett 17 éves Elek András és három évvel fiatalabb rokona, Jakab Ferenc Szepsiben (Abaúj megye) voltak, feltehetően szolgálóként; egy 15 éves fiú pedig Nagyváradon volt az összeírás időpontjában. Két hajadonnál és egy 10 éves fiúnál csak annyi szerepel bejegyzésként, hogy a „lakástól távol van”, illetve „az ország más részében távol van”; a 21 éves Seregély Dániel pedig Bécsben a „rendes katonaságnál” szolgált mint közlegény. Jelentékenyebb számban még Almásról (Szádalmás), Szádelőről és Udvarnokról (Szádudvarnok)

⁹ Derenken idegennek írták össze azokat, akik nem Derenken születtek, függetlenül attól, hogy mióta laktak a településen, s őket ráadásul *ideiglenesen távollévőnek* tüntette fel az összeíró (a 94 személy közül 90-et). A távollévők számának megállapításánál hasonló nagyságrendű hiba nem fordult elő. A jelenlevő népesség számának megállapításánál a derenki ideiglenesen távollévőket jelenlevőknek tekintettem. (Lásd Függelék.)

¹⁰ A Felső járás és a Csermosnya-völgy falvainak a szomolnoki kincstári rézvállalathoz és bányákhoz fűződő munkakapcsolatairól részletesebben lásd Pozsgai 2006, 2008.

1. táblázat

A huzamosan távollevő helybeliek megyén belüli és megyék közötti megoszlása

Járások	Szomszéd település	Torna m. Felső járás	Torna m. Alsó járás	Abauj megye	Borsod megye	Gömör megye	Szepes megye	Zemplén megye	Az országban máshol	Osztrák-Magyar Monarchia	Külföld	Ismeretlen hely	Összesen
Felső járás	11	6	4	33	6	11	15	3	7	13	1	67	177
Alsó járás	13	16	5	12	16	6	3	7	7	5	–	65	155
Összesen	24	22	9	45	22	17	18	10	14	18	1	132	332

2. táblázat

Torna megye huzamosan távollevő honos népességének megoszlása a települések típusa szerint

Járások	Torna megyei község	Torna mezőváros	Szomszédos megye községe	Szomszédos megye mezővárosa	Kassa	Rozsnyó	Miskolc	Szepsi	Jászó	Mecenzéf	Szendrő	Szentpéter	Dobsina	Szomolnok	Igló	Lőcse	Sárospatak	Pest	más magyar település		Bécs	Osztrák-Magyar Monarchia	Külföld	Ismeretlen hely	Összesen	
																			Község	Mező-város						
Felső járás	17	4	10	3	17	8	2	5	2	2	–	–	2	9	2	–	2	3	–	5	3	4	9	1	67	177
Alsó járás	22	12	9	4	4	3	3	6	–	–	4	2	–	–	–	2	6	1	1	1	5	1	4	–	65	155
Összesen	39	16	19	7	21	11	5	11	2	2	4	2	2	9	2	2	8	4	1	6	8	5	13	1	132	332

írtak össze távollévőket (1,8–2,8%). Az almási távollévők (13 fő) több mint fele két zsidó családból került ki. Az alamizsnából élő Braun Dávid és Groszman Zsuzsanna (40. számú ház) gyermekei közül öten is távol voltak a népszámlálás időpontjában: Sámuel és Mária Disznóshorvátton (ma: Izsófalva) Borsod megyében, József Bécsben, Herman Krasznahorkaváralján, Salamon pedig Restén (Abauj megye), de távollétük okát nem tüntették fel. A 71. számú házból Feldman Mózes alamizsnából élő koldus és Schwarz Fáni két összeírt gyermeke is távol volt: Ábrahám közember volt az „ezrednél”, Dávid pedig évi bérért tanítóskodott Jászómindszenten. A többi távollévő részben inasként és cselédként, illetve katonaként volt távol. Szádelőn nem figyelhető meg felekezetek közötti különbség a vándorlási hajlandóságban, hisz itt mind a 8 fő református volt. A három katona és egy fogoly távollévő mellett még két inast (Miskolcon és Rozsnyón tanulták az ipart) és két szolgát írtak össze. Az udvarnoki huzamosan távollévő 10 fő között is magas volt a katonáskodók száma: hárman Lembergben, egy őrmester pedig Kassán szolgált. A maradék 6 fő távollétének okát is feltüntette az összeíró: négyen cselédkedtek (két nőtlen szolga és két hajadon szolgáló), egy ifjú juhászbojtár volt Görgön, egy pedig csizmadia inas Jászón.

3. táblázat

A huzamosan távollévőként összeírt népesség foglalkozási megoszlása

Járások	Kézműves			Kereskedő	Értelemiségi	Tanuló		Cseléd		Pásztor	Katonaság		Egyéb		Külön megjelölés nélkül		Összesen
	inas	legény	mester			iskolás	hallgató	férfi	nő		férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Felső járás	14	10	6	2	1	19	4	9	29	1	45	4	–	18	15	177	
Alsó járás	5	7	–	5	2	11	5	22	26	3	33	10	1	13	12	155	
Összesen	19	17	6	7	3	30	9	31	55	4	78	14	1	31	27	332	

Az Alsó járásban Barakonyban (3%), Becskeházán (5,1%), Lenkén (8,2%), Perkupán (3,8%), Teresztenyén (4,1%) és Varbócon (3,2%) mondható magasnak a távollévő honosok aránya. Barakonyban, Lenkén (Bódvalenke) és Becskeházán az *összeírt népesség* alapján még ennél is lényegesen magasabb volt arányszámuk. E három faluban a távol cselédkedő szolgákon és szolgálólányokon, valamint inasokon, tanulókon kívül a máshová házasodott nőket is *távollevő honosként* jegyezte be a népszámlálási biztos függetlenül attól, hogy mikor költöztek el a faluból férjük családjához. Ez a gyakorlat feltehetően egy összeírónak a számlájára írható, aki a három település adatait a lajstromokba bevezette. Miután e házas nőket férjük lakóhelyén jelenlevőnek tüntették fel, ezért a kettős számbavételt elkerülendő – ugyanis mintegy harmaduknál csak a „jegyzet” rovat feljegyzéseiből derült ki, hogy elköltöztek a településről, távollévőként nem tüntették fel őket – korrigálni

kellett a Torna megyei népességszámot. (Lásd a 11. táblázat „korrigált népességszám” oszlopát.) A lenkei arányszám azonban még így is igen magas, s a lelkiismeretes összeíró minden esetben bejegyezte a távollét okát és helyét is, amikor tudomást szerzett róla. A lenkeiek Torna megyén kívül elsősorban Kassán, Sárospatakon, illetve Miskolcon és Szepsiben tartózkodtak huzamosabban: az előbbieken tanulmányokat folytattak, az utóbbiakban pedig részben cselédkedtek, részben pedig a mesterséget tanulták. A perkupai távollévő helybeliekről (32 fő) azonban már kétharmad részben nem tudjuk meg sem távollétük helyét, sem okát („a lakástól távol van”, illetve „a háztól távol van”), mindössze egy cselédről közlik, hogy Szentjakabra (Borsod megye) szegődött, négy esetben a katonai szolgálatot jelölték meg a jegyzet rovatban, néhány távollévónél pedig a települést tüntették fel (Szin, Komjáti, Szepsi, Szendrő). A hiányos adatközlés perkupai gyakorlata figyelhető meg Teresztenye és Varbóc esetében is, ahol a Torna megyei településeken kívül két fontos Borsod megyei mezővárost, Szendrőt és Sajószentpétert tüntették fel többször a távollét helyszíneként.

4. táblázat

A huzamosan távollévő helybeliek korcsoportonkénti megoszlása 1869-ben

Korcsoport	Huzamosan távollévő helybeliek (létszám)						Huzamosan távollévő helybeliek (%)					
	Felső járás		Alsó járás		Összesen		Felső járás		Alsó járás		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
0–9	3	2	4	2	7	4	1,7	1,1	2,6	1,3	2,1	1,2
10–14	19	7	11	6	30	13	10,7	4,0	7,1	3,9	9,0	3,9
15–19	26	20	22	20	48	40	14,7	11,3	14,2	12,9	14,5	12,0
20–24	45	10	39	6	84	16	25,4	5,6	25,2	3,9	25,3	4,8
25–29	13	2	11	4	24	6	7,3	1,1	7,1	2,6	7,2	1,8
30–34	7	–	4	3	11	3	4,0	–	2,6	1,9	3,3	0,9
35–39	6	1	6	1	12	2	3,4	0,6	3,9	0,6	3,6	0,6
40–	4	2	4	–	8	2	2,3	1,1	2,6	–	2,4	0,6
sz. é. n.*	7	3	12	–	19	3	4,0	1,7	7,7	–	5,7	0,9
Összesen	130	47	113	42	243	89	73,4	26,6	72,9	27,1	73,2	26,8

* sz. é. n. = születési év feltüntetése nélkül

A huzamosan távollévő helybeliek korcsoportonkénti megoszlását vizsgálva megállapítható, hogy a távollévőként összeírt férfiak száma minden korcsoportban meghaladta a nőkéét (4. táblázat). A 10–14, 15–19 és a 20–24 évesek korcsoportjainak létszáma a férfiaknál a távollévőök 2/3-át, a nőknél pedig közel 4/5-ét teszi ki, amely a házasságot megelőző szolgálatvállalás, cselédkedés szerepét támasztja alá mindkét nemnél, a férfiak esetében még ehhez hozzá kell számítani

a kézműves inasokat, vándorláson lévő legényeket, iskoláztatás és tanulmányok miatt távollevőket (jóllehet a lucskai vasgyári sáfár, tekintetes Szojka Lajos a fián kívül két leányát is iskoláztatta Dobsinán), s a katonai szolgálatot teljesítőket mint legnagyobb létszámú csoportot (3. táblázat).¹¹ A legkiegyenlítettebb megoszlást a 15–19 évesek kohorszáának távollevő férfi és női népessége között mutathatjuk ki (88 fő), amelyben csak nőtlen férfiak és hajadon leányok voltak, s a női cselédek férfi szolgálókkal szembeni létszámbeli fölényét a kézműves inasok és legények száma ellensúlyozza (3. és 4. táblázat). A 20–24 évesek – legnagyobb létszámú – kohorszában a férfiak igen jelentős túlsúlyát már nagyobb részt a hadseregnél (és kisebb részben a honvédségnél) szolgálatot teljesítők nagy száma magyarázza (legalább 49 fő, akiről bejegyzés szerepel a „jegyzet” rovatban), amely tehát legkevesebb mintegy 60%-át teszi ki a távollevő férfiakkal. A 25–29 évesek korcsoportjában is a katonáskodó férfiak dominálnak, a távollevő nők száma már csak negyede a férfiakénak, s közülük már csak egy a hajadon, akin kívül mindössze még egy házas nőt írtak össze szolgálóként, a többiek már nem a szolgálatvállalás miatt voltak távol. Az idősebb korcsoportokhoz tartozók kis létszáma jól szemlélteti, hogy a falusi társadalomnak a legmobilabb *honos illetőségű* csoportjai a 30 év alatti kohorszokhoz tartoztak, és legnagyobb részét (78,6%) a nőtlenek és hajadonok köréből kerültek ki (5. táblázat).

A huzamosan távollevők felekezeti és nemi megoszlását áttekintve (6. táblázat) megállapítható, hogy a római katolikus, a református és a görög katolikus felekezetek aránya valamelyest alulreprezentált, míg az evangélikusok aránya (2,4%) több mint kétszeresen, az izraelita felekezethez tartozóké pedig több mint háromszorosan (12,3%) felülreprezentált volt a megyén belüli felekezeti arányokhoz képest.¹² A legkevésbé mobil csoportot a református és a görög katolikus nők alkották, de a helybeli izraelita nők is csak kevesebb mint harmadrészét jelentik a távollevők között az izraelita férfiakkal (6. táblázat).

Az 1. és 2. táblázatból az is látható, hogy a távollevők csak valamivel több mint negyede (27,5%) tartózkodott Torna megyében (figyelmén kívül hagyva azokat, akiknek hollétéről nem szereztek az összeírók tudomást). A két járás közül a Felső járás játszott kiemelt szerepet, s ez különösen Torna mezőváros szerepére vezethető vissza, mely egymaga a megyében távollevők majdnem harmadát tömörítette. A távollevők városi és mezővárosi településekhez való kötődése jól szemléltethető Abaúj megye példáján, ahol a tornaiak 22,5%-a tartózkodott (45 fő), akiknek 80%-a Kassán (21 fő), illetve abaúji mezővárosokban, Szepsiben, Jászón és (Alsó-) Mecenzéfen volt (15 fő). A szomszédos megyékben (Abaúj, Borsod, Gömör, Szepes) volt a huzamosan távollevők mintegy fele (51%), ahol a városok szerepe szintén igen hangsúlyosnak mondható, hisz Borsod megyében Miskolc, Szendrő és

¹¹ Rendkívül fiatal gyerekeket is elszegődtek cselédnek: Becskeházaról a 8 éves Nagy Veron Hidvérgárdón szolgált, a 9 éves Gál Lajos pedig a Borsod megyei Szentjakabon volt „szolgálatban”. Másrésztől nem volt ritka az sem, hogy a hajadon/nőtlen szolgálatvállalás időszaka kitolódott a cselédkedők 20-as éveinek második felére.

¹² Az egyes vallásfelekezetekhez tartozók Torna megyén belüli arányára lásd Pozsgai 2007: 57.

A huzamosan távollevő helybeliek és a huzamosan jelenlevő idegenek családi állapotuk szerint

Csoportok az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján	Nem házas			Házás			Özvegy			Egyéb			Nincs adat			Összesen
	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	
Távollevők	190	71	78,6	29	8	11,1	1	3	1,2	0	3	0,9	23	4	8,1	332
Idegenek	217	198	45,6	199	220	46,0	8	54	6,8	2	8	1,1	2	3	0,5	911

A huzamosan távollevő helybeliek és a huzamosan jelenlevő idegenek felekezeti és nemi megoszlása

Csoportok az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján	Római katolikus			Református			Görög katolikus			Evangélikus			Izraelita			Nincs adat			Összesen
	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	férfi	nő	összesen (%)	
Távollevők	93	45	41,6	88	29	35,2	7	2	2,7	5	3	2,4	32	9	12,3	18	1	5,7	332
Idegenek	282	293	63,1	62	117	19,6	3	4	0,8	18	13	3,4	63	56	13,0	–	–	–	911

Sajószentpéter a távollevők 50%-át, Gömörben Rozsnyó, Dobsina és Krasznahorkaváralja 82%-át, Szepesben Szomolnok, Igló, Lócse, Stósz és Szepesváralja pedig 83%-át tömörítette. A szomszédos megyék városai közül mindenképpen kiemelkedik Kassa jelentősége, s kisebb mértékben Rozsnyó, Szepsi, Szomolnok, Miskolc és Szendrő vonzó hatása érvényesült. Zemplén megyében elsősorban Sárospatakon tartózkodtak tanulmányi céllal Torna megyei ifjak. Az országban máshol igen csekély arányban mutatható ki Torna megyeiek jelenléte a népszámlálás időpontjában.¹³ Az Osztrák-Magyar Monarchiában és külföldön együttesen is csak mintegy 10%-a tartózkodott a huzamosan távollevőknek.¹⁴

Összességében a megye településein a távollevők átlagosan 2%-os (1,74%) aránya – a Felső járásban 1,66%, az Alsó járásban 1,83% – nem tekinthető kiugróan magas értéknek, de az országos átlagot kis mértékben így is meghaladja.¹⁵ A távollevők feltüntetése azonban nem egységes gyakorlat szerint történt, s a honosság megállapítása mellett olykor el is sikkadt, így az e kategóriába sorolt

¹³ Közülük azonban négyen Pesten voltak: a nyitrai származású Torna megyei pénztárnok, Rácskay Ferenc 13 éves fia, Sándor „deák”-ként, a körtvélyesi birtokos nemesi családból származó Lükő Sándor kereskedőként, a Lükőkkel atyafiságot tartó körtvélyesi Reisz Andor „joggyakornok”-ként, a szögligeti Groszman Dániel (az alábbi Mihály öccse) pedig „kelner”-ként tartózkodott Pesten.

¹⁴ A Magyarországon kívül, de az Osztrák-Magyar Monarchiában távollevők többnyire katonai szolgálatukat töltötték idegenben, kivéve Bécsset, ahol vagy ipart űztek és mesterséget tanultak, vagy tanulmányokat folytattak: kézművesként: Tánczos Rudolf Torna mezővárosi lakatos Bécsben folytatta mesterségét – akinek az öccse Egyiptomban, Kairóban volt asztalos mesterként ekkor – és Bordás József Torna mezővárosi szabó mester fia, István, aki szabó legényként volt Bécsben vándorlóan; egyetemi hallgatóként: a mezővárosi Stuller Ignác megyei főpénztárnok fia, Gyula és Groszman Péter szögligeti földbérlő fia, Mihály, akik orvosi egyetemre jártak; az almási Braun József bécsi tartózkodásának célját nem ismerjük.

¹⁵ Az 1869. évi népszámlálás során az országon belül (Erdély, Fiume, Horvátország, Szlavónia és a Határőrvidék nélkül) távollevők száma 179 950 fő, azaz az ország népességének 1,62% volt. (Népszámlálás 1869: 103.) Keleti elismerte ugyanakkor, hogy „a távollevők kitüntetésére ezáltal talán kisebb gond fordított, mint 1857-ben, a *tényleges* népességre levén fektetve a súly, mint az [...] az idegenek feltűnő nagy számából is látszik.” (Népszámlálás 1869: 103–104. – Kiemelés az eredetiben.) Ezt a beismerést megerősíti, hogy „az országon belül távol volt helybeli” fenti számának majdnem két és félszerese, 438 531 fő „jelen volt az ország más községébe való idegen” Magyarországon (3,94%). A két abszolút szám között – a külföldiek kizárásával – fennálló igen jelentős különbség valóban csak az adatfelvétel végrehajtási utasítására és gyakorlati véghez vitelének, az egyes kategóriák összeírói értelmezésének eltéréseire vezethető vissza. A II. József-féle népszámlálás idején a *jogi népesség* és a *tényleges népesség* különbsége országos szinten elhanyagolható volt: a vármegyékben 17059 fővel kisebb volt a *tényleges* népesség a *honos* népességnél, míg a városokban ez 12731 fővel több volt a *honos* lakosságnál, a kettő különbözete 4328 fő volt. Csak Magyarországon a távollevők 45715-en, az idegenek pedig 45217-en voltak. Abaúj-Torna megyében a távollevők száma 375 fővel meghaladta a jelenlevő idegenek számát, míg az előbbiek 1652-en, az utóbbiak 1277-en voltak. (Thirring 1938: 34, 80; a részletes adatokra lásd Pozsgai 2004.) Az 1857. évi népszámlálásnál az idegenek aránya országosan már meghaladta a távollevő honosokét, de nem jelentősen, s ez is leginkább a városok jelenlevő idegen népességének nagy arányára vezethető vissza. A Kassai kerületben a következőképpen alakult arányuk a *jogi* népesség százalékában: a városokból távollevők: 9,5%, a községekből távollevők: 4,5%; a városokban jelenlevő idegenek: 29,6%, a községekben jelenlevő idegenek: 2,9%. (Dányi 1993: 32–33.)

személyek vizsgálata csak korlátozott érvényű következtetések levonását teszi lehetővé a migrációra vonatkozóan.¹⁶

JELENLEVŐ IDEGENEK

A huzamosan és ideiglenesen *jelenlevő idegenek* együttes aránya 4,7% volt a Felső járásban, illetve 4,8% az Alsó járásban az 1869-es népszámlálás lajstromai szerint, amely már nem elhanyagolható létszámot tett ki járásonként: közülük a huzamosan jelenlevő idegenek száma a Felső járásban 497 fő, az Alsó járásban pedig 414 fő volt.¹⁷ (Lásd a Függeléket.) Amint látható, az ideiglenesen jelenlevő idegenek száma (33 fő, illetve 23 fő) nem számottevő (5,8%), s mindössze néhány összeíró használta ezt a rovatot, ezért figyelmünket a továbbiakban elsősorban a huzamosan jelenlevő idegenek vizsgálatának szenteljük.

A Felső járásban Almás 12,7%-os, Derenk 20,8%-os és Szádelő 11,8%-os aránya kiugróan magasnak tekinthető, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a migráns kézművesek legnagyobb megyebeli gyűjtőhelyén, Tornán mindössze 6% volt a jelenlevő idegenek együttes aránya, s ez abszolút számban is elmaradt (84 fő) az almási 103 fős létszámtól, mely megközelítőleg 1/5-ét jelentette az egész járásban összeírt idegeneknek.¹⁸ A Függelékből látható, hogy rajtuk kívül még Falucska, Görgő, Udvarnok és Zsarnó jelenlevő idegeneinek arányszáma említésre méltó a Felső járásban (5%-ot megközelítő vagy meghaladó aránnyal).

Mielőtt településenként vizsgálnánk meg, hogy az összeírók mennyire tartották be a népszámlálási utasításokat, milyen volt a gyakorlatuk a helybeliek és az idegenek elkülönítésére, tekintsük át a Torna megyei idegeneket születési hely, foglalkozás, életkor és vallásfelekezet szerint. Figyelmünket itt is a huzamosan jelenlevő idegenekre fordítjuk (911 fő), akiket a népszámlálási biztosok többsége – ha különböző elvek szerint is – regisztrált a népszámlálási lajstromon szemben az ideiglenesen jelenlevő idegenekkel (56 fő), akiket csak az összeírók negyede különböztetett meg a huzamosan jelenlevőktől. A Függelékből látható, hogy kilenc településen egyáltalán nem tüntettek fel jelenlevő idegeneket, másik kilencnél mind a huzamosan, mind az ideiglenesen jelenlevőket kimutatták, négyenél csak az ideiglenesen jelenlevőket, 16 településnél viszont csak a huzamosan jelenlevőket jegyezték be a lajstrom rovataiba. A két járás összeírói közötti különbségre, a honosság megítélésének eltérő gyakorlatára már abból is gyanakodhatunk, hogy míg a Felső járásban nyolc településnél, addig az Alsó járásban mindössze egynél különböztették meg a huzamosan és az ideiglenesen jelenlevő

¹⁶ A bizonytalanságot jól tükrözi, hogy több összeíró először bejegyezte a lajstromba, majd áthúzta a távollevők egy részét, különösen a katonai szolgálaton levőket.

¹⁷ Ez azonban az országos átlaggal szintén megegyezett. Lásd Népszámlálás 1869: 74.

¹⁸ A mezővárosi migráns kézművesekre, a jelenlevő inasokra és mesterlegényekre lásd Pozsgai 2001b.

idegeneket, s míg a Felső járásban összesen két településnél nem mutattak ki jelenlevő idegeneket, addig az Alsó járásban már hét ilyen település volt.

A 7. táblázatban a huzamosan jelenlevő idegenek születési hely szerinti megoszlását tekinthetjük át megyénként és nemenként. Az idegenek több mint fele, 520 fő Torna megyében született (57,1%), esetükben tehát részben szomszédos települések közötti, részben pedig megyén belüli területi mobilitásról beszélhetünk, melynek meghatározó részét jelentette a házassági mobilitás. Mint látni fogjuk, az ebbe a csoportba tartozó „idegenek” jelentős része már a népszámlálási utasítás szerint sem lett volna idegennek tekinthető, de az összeírói gyakorlat ebben a tekintetben igen nagy eltéréseket mutatott. A szomszédos megyékből (Abaúj, Borsod, Gömör, Szepes) származó Torna megyei idegenek az összes jelenlevő idegen 34,9%-át jelentették (318 fő). A távollevő honosokkal ellentétben mind a Torna megyei származású idegeneknél, mind a szomszédos megyebeliekénél – a Szepes megyében születettek kivételével – nőtöbbség figyelhető meg, mely nemcsak a nők házassági mobilitásban játszott jelentősebb szerepét, s a domináns patrilocális megtelepedést támasztja alá, de a házasságként betelepülő nők eltérő összeírói megítélésére is utal. Az idegenek származási helyének vizsgálata az intraregionális migráció – Torna megye és a szomszédos megyék – súlyát mutatja (92%), amely kiegészülve Sáros és Zemplén megyével már 96%-os arányt képvisel. Az északkeleti országrészen kívülről származók tehát elenyésző arányban szerepelnek az idegenként összeírtak között, s az Osztrák-Magyar Monarchiából érkezők is csak alig több mint 3%-os részarányt képviseltek (29 fő).

A 8. táblázat az idegenek foglalkozási megoszlását mutatja az egyes háztartások háztartásfőinek foglalkozási főcsoportjai szerint. Legnagyobb részarányt a földműves háztartásokba sorolt idegenek képviselik (34%), akik közül 172 főt írtak össze tulajdonos gazda háztartásaiban (közülük nemesi földbirtokoséiban 16-ot), 138 főt pedig zsellér háztartásokban. A második legnépesebb foglalkozási csoportot a községi és uradalmi pásztorok csoportja alkotta, akiket többnyire községi vagy uradalmi cselédként tüntettek fel a „foglalkozási viszonya” rovatban, de sajátos társadalmi vonásaik, életformájuk miatt célszerűnek látszott elkülöníteni őket a többi szegődményes cselédtől (béresektől, kerülőktől, hajdúktól, kocsisoktól stb.). A pásztorok és a községi meg az uradalmi cselédek együttesen 277 fős tábora majdnem a harmadát teszi ki a Torna megyei idegeneknek (30,4%). Ez a két réteg hagyományosan a legmobilabb társadalmi csoportok közé tartozott, s az ide tartozó cseléd és pásztor háztartásfők kivétel nélkül házas férfiak voltak. A 24 kézműves háztartásában összeírt 114 idegen valamivel több mint egytizedét (12,5%), a 18 kereskedő háztartásában feltüntetett 82 idegen pedig valamivel kevesebb mint az egytizedét (9%) jelenti az összes huzamosan jelenlevő idegennek.

Az idegenként bejegyzett kézműves és kereskedő háztartásfőknek több mint fele Torna megyében született, rajtuk kívül jelentősebb számban kézművesek Abaúj megyéből, kereskedők pedig Abaújból és Borsodból érkeztek Torna megyei településekre. A 10 értelmiségi (tanító, pap) háztartásban összeírt 45 fő és a 8 (állami, megyei, községi, illetve uradalmi) tisztviselő háztartásában

A Torna megyei huzamosan jelenlevő „idegenek” születési hely szerinti megoszlása

Járások	Torna megye		Abaúj megye		Borsod megye		Gömör megye		Szepes megye		Sáros megye		Zemplén megye		Más megye		Osztrák-Magyar Monarchia		Külföld		Nincs adat		Összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Felső járás	125	158	34	32	17	15	31	30	16	9	3	3	5	1	6	4	2	–	–	2	2	2	241	256
Alsó járás	95	142	9	17	25	31	18	25	6	3	1	1	1	3	5	4	26	1	–	–	1	–	187	227
Összesen	220	300	43	49	42	46	49	55	22	12	4	4	6	4	11	8	28	1	–	2	3	2	428	483

Huzamosan jelenlevő idegenek foglalkozási megoszlása a Torna megyei háztartásokban a népszámlálási lajstromok szerint

Háztartások osztályozása a háztartásfő foglalkozása szerint

Járások	földműves		kézműves	kereskedő	értelmiségi	tisztviselő	gyári munkás	cseléd	pásztor	egyéb	összesen
	gazda	zsellér									
Felső járás	80	67	64	51	28	26	15	61	87	18	497
Alsó járás	92	71	50	31	17	13	–	45	84	11	414
Összesen	172	138	114	82	45	39	15	106	171	29	911

lajstromba vett 39 fő együttesen is csak kevesebb mint egytizedét adja (9,2%) a Torna megyei népszámlálási íveken feltüntetett idegeneknek. A 10. táblázatban azokat a cselédeket, kézműves legényeket és inasokat, illetve bojtárokat mutatam ki, akik fiatalon, nőtlenként, illetve hajadonként szegődtek el, és idegenként írták össze őket egy-egy földműves, kézműves, kereskedő vagy éppen tisztviselő háztartásában. Közülük a szolgálók, a női cselédek túlsúlya a meghatározó, akik több mint felét adják (68 fő) az ide sorolható idegeneknek.

Az idegenek korcsoportonkénti megoszlása érthetően nem mutat olyan nagyfokú aránytalanságokat, mint a távollevő helybelieké. A 9. táblázatban jársonként tüntettem fel az egyes korcsoportok létszámát és járáson belüli nemenkénti arányát. A huzamosan jelenlevő idegenek közül a 20 év alatti korcsoportok együttesen mintegy 35%-át teszik ki az összes idegennek, amely már jól mutatja, hogy az idegenként összeírt migráns népesség jelentős részénél a vándorlás családi stratégia volt, ellentétben azokkal, akiket távollevő helybeliekként tüntettek fel. Még így is mintegy 10%-os az eltérés a teljes jelenlevő népesség 20 év alatti (0–19 éves) korcsoportjainak arányához (44,3%) viszonyítva, amely az idegenek összetételének specifikus jellegzetességeire mutat. A 15–19 és a 20–24 évesek korcsoportjaiban jól látható a nők átlagosan kétszeres aránya, amely részben annak a következménye, hogy amint láttuk a hajadon női cselédek száma az idegenek között lényegesen felülmúlta a nőtlen férfiakét, részben pedig annak, hogy a fiatal beházasodó nőket több összeíró idegenként jegyezte be a lajstromba függetlenül attól, hogy mikor költözött férje családjához. A 25–29 évesek kohorszában a nőtöbbség megszűnik, de a következő korcsoportban megint nőtöbbség mutatható ki mindkét járásban. A legnagyobb létszámú 5 éves kohorszban, a 35–39 évesek között pedig viszonylag jelentős férfitöbbség látható mind a Felső, mind az Alsó járásban. Ebben a korcsoportban a nők között hajadonok már nem voltak, viszont négyen már megözvegyültek, a férfiaknál pedig kilencen még nőtlenek voltak, tehát részben a demográfiai viselkedés eltéréseire vezethető vissza a különbség. A családi állapot nemenkénti megoszlása kiegyenlített képet mutat a házasulatlan és a házas idegenek között (5. táblázat), az özvegyeknél pedig illeszkedik ahhoz a megyei viselkedési mintához, amely szerint a nők csak kisebb mértékben, a férfiak viszont túlnyomó részben újránházasodtak.¹⁹

A jelenlevő idegenek felekezeti megoszlását a 11. táblázatban, a huzamosan jelenlevő idegenek felekezeti és nemi megoszlását pedig a 6. táblázatban mutatom be. Utóbbiak esetében a római katolikus felekezethez tartozók mindkét nem részéről meghaladták e felekezet megyei arányszámát, a reformátusok és a görög katolikusok lényegesen elmaradtak megyei képviselési arányuktól, míg az evangélikusok és az izraeliták mintegy háromszorosan haladták azt meg. Szembetűnő a református férfiak és nők igen jelentős létszámbeli különbsége (62 férfi és 117 nő), amely a református nők nagyobb arányú beházasodásával és a fiatal házaspárok patrilocális megtelepedésével magyarázható.

¹⁹ Erre részletesebben lásd a jelen szám tematikai blokkjában szereplő tanulmányomban foglaltakat.

9. táblázat

A huzamosan jelenlevő idegenek korcsoportonkénti megoszlása 1869-ben

Korcsoport	Huzamosan jelenlevő idegenek (létszám)						Huzamosan jelenlevő idegenek (%)					
	Felső járás		Alsó járás		összesen		Felső járás		Alsó járás		összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
0–9	44	39	24	29	68	68	8,9	7,8	5,8	7,0	7,5	7,5
10–14	28	26	25	18	53	44	5,6	5,2	6,0	4,3	5,8	4,8
15–19	17	36	10	23	27	59	3,4	7,2	2,4	5,6	3,0	6,5
20–24	20	39	13	18	33	57	4,0	7,8	3,1	4,3	3,6	6,3
25–29	34	20	18	17	52	37	6,8	4,0	4,3	4,1	5,7	4,1
30–34	22	29	11	19	33	48	4,4	5,8	2,7	4,6	3,6	5,3
35–39	28	18	31	23	59	41	5,6	3,6	7,5	5,6	6,5	4,5
40–49	27	22	26	36	53	58	5,4	4,4	6,3	8,7	5,8	6,4
50–59	14	17	19	25	33	42	2,8	3,4	4,6	6,0	3,6	4,6
60–	7	10	10	19	17	29	1,4	2,0	2,4	4,6	1,9	3,2
Összesen	241	256	187	227	428	483	48,5	51,5	45,2	54,8	47,0	53,0

10. táblázat

A házasulatlan „idegen” segédmunkaerő a Torna megyei háztartásokban

Járások	Idegenként összeírt nőtlen, illetve hajadon nem rokon szolga- és segédzemélyzet a háztartásokban					
	kézműves		cseléd		pásztor	összesen
	legény	inas	férfi	nő	bojtár	
Felső járás	6	6	20	52	4	88
Alsó járás	2	1	6	16	6	31
Összesen	8	7	26	68	10	119

Az 1857. évi népszámlálással csak arányaiban tudjuk összevetni az 1869. évi távollévő honosokat és a jelenlevő idegeneket, mert Barka, Dernő, Hárskút, Kovácsi és Lucska anyaga hiányzik a községsoros kimutatásból (37 település).²⁰ Ekkor 1199 főt (férfit és nőt együttesen) mutattak ki távollévő honosként (...*abwesenden männlichen und weiblichen Einheimischen*), amely a teljes honos népesség 6,4%-a volt, míg az idegenek (...*Fremden*) száma 766 fő volt, mely a honosok (18647 fő a 37 településen) arányában 4,1%-ot tett ki. A két időpont adatainak összevetése után megállapítható, hogy 1857-ben éppen ellentétes tendencia mutatható ki a távollévők és az idegenek arányában, mint 1869-ben, azaz a távollévők száma és aránya a 37 Torna megyei településen lényegesen felülmúlta a jelenlevő idegenekét.

²⁰ ŠOBA KE, TŽ II.: hlavný župan, kráľovský komisár písomnosti, 7/1862 (kr. 1.).

A következőkben megpróbálom feltárni az okait a különbségnek, s megvizsgálni a Torna megyei számlálóbiztosok gyakorlatát a honosság megítélésében. A fő kérdés az, hogy valóban ennyire megváltozott-e a 18. század vége és a 19. század közepe után arányában a távollevő helybeliek és az idegenek aránya, azaz a területi mobilitás irányainak és formáinak átalakulásáról van-e szó, vagy pedig a fogalomhasználat különbözősége okozza az adatok jelentős eltérését? Az 1857. évi népszámlálás utatítása kellően tág teret adott az összeíróknak:

„A helységben honos lakosság, melyhez számítanak mindazon személyek kiknek a fölvételi iv szerkesztésekor valamely más községhez tartozása be nem bizonyítatik, a fölvételi ivékbe iktatandó.”²¹

11. táblázat

Torna megye népességének „honosság szerinti” felekezeti megoszlása 1869-ben

Felekezetek	Összeírt népesség	Korrigált népességszám	Helybeli népesség	Távollevő helybeli	Összeírt idegen	Jelenlevő idegen	Jelenlevő népesség
Római katolikus	10595	10586	9947	145	638	613	10415
Református	8067	8040	7848	120	192	188	7916
Görög katolikus	1079	1062	1055	9	7	7	1053
Evangélikus	215	215	184	8	31	31	207
Izraelita	959	958	820	45	138	121	896
Nincs adat	33	31	20	18	11	7	9
Összesen	20948	20892	19874	345	1017	967	20496

TELEPÜLÉSI SZINTŰ ÖSSZEHAJONLÍTÁS A HONOSSÁG MEGÍTÉLÉSÉNEK NÉPSZÁMLÁLÁSI GYAKORLATÁRÓL

Vegyük szemügyre először az almási *idegeneket*. A 103 főből a legnagyobb arányt az összeírt zsidóság képviselte (44 fő, akik közül négyen huzamosan távol voltak, így 40 fő jelenlevő, de *idegenként* összeírt zsidó volt Almáson), akik közül három háztartásfő önálló kereskedő (egy bőr- és két hajkereskedő), három önálló kocsmáros, egy suszter, egy asztalos, s egy pedig metsző volt. Ez a szám az almási jelenlevő zsidóságnak (77 fő) több mint a felét jelentette. Az 1869. évi

²¹ Közölte Dányi 1993: 102. Az 1857. évi népszámlálás során a honosság problematikus voltát a szerkesztési elveket és íveket kidolgozó tervezők is beismerték: „a honosság nehéz és bonyolult kérdését a népszámlálási biztosok vagy közegek az összeírás során nem fontolgathatják”, mindenkit be kellett viszont sorolniuk a *honos* vagy az *idegen* kategóriák valamelyikébe, mert „minden osztrák állampolgárnak valahová tartoznia kell”. (Idézi Dányi 1993: 31.)

népszámlálás utasítása szerint azokat kellett *honos*nak tekinteni, akik legalább egy év óta letelepedtek vagy helyben laktak.²² Ezek szerint az almási zsidóságnak a több mint felét kitevő *idegenek* egy éven belül költöztek volna a településre. Ezt azonban a születési év és hely adatai nem támasztják alá: a 40 fő több mint negyede, 11 gyermek ugyanis már Almáson született (lásd az 1. ábrát), s közülük csak hárman voltak (Großmann Miksa és Schäfer Erzi 1868-ban, Schäfer Anna 1869-ben született, utóbbiak a 144. számú házban), akiknek a családjára a népszámlálási utasítás ráillett volna, a többiek mind 1868 előtt születtek Almáson.

1. ábra

*Groszman Sámuel családjával Almáson 1869-ben*²³

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
37	1	1	Groszman	Sámuel	f 1824	z	hs	bőr-kereskedő	önálló	Borsod	Szalonna	i	h
37	1	2	Guttman	Fáni	n 1826	z	hs			Abaúj	Devecser	i	h
37	1	3	Groszman	József	f 1845	z	nt	bőr-kereskedő	önálló	Torna	Görgö	i	h
37	1	4	Groszman	Dávid	f 1847	z	nt	haj-kereskedő	önálló	Torna	Görgö	i	h
37	1	5	<i>Groszman</i>	<i>Mária</i>	<i>n 1862</i>	<i>z</i>	<i>hd</i>			<i>Torna</i>	<i>Almás</i>	<i>i</i>	<i>h</i>
111	1	1	Groszman	Dávid	f 1814	z	hs	asztalos	önálló	Torna	Petri	i	h
111	1	2	Groszman	Fáni	n 1833	z	hs			Borsod	Sajószentpéter	i	h
111	1	3	Groszman	Mózes	f 1848	z	nt	gyűrűs		Torna	Jabloncza	i	h
111	1	4	Groszman	Józsi	f 1854	z	nt			Torna	Szilicze	i	h
111	1	5	<i>Groszman</i>	<i>Samu</i>	<i>f 1863</i>	<i>z</i>	<i>nt</i>			<i>Torna</i>	<i>Almás</i>	<i>i</i>	<i>h</i>
111	1	6	Groszman	Miksa	f 1868	z	nt			Torna	Almás	i	h

Az Almáson született 11 gyermeken kívül 18-an Torna megye egy másik településén, négyen Abaújban, négyen Borsodban, egy fő Sáros megyében, egy

²² A népszámlálási utasítás III. 13. §-a így rendelkezett: „A helybeli (illetékes) lakossághoz számítandó nemcsak a helyben született, hanem az engedélylyel bármikor, *a nélkül pedig legalább egy év óta letelepedett vagy állandóan ott lakó egyén is, kinek más helyen való illetékessége ki nem deríthető...*” (Népszámlálás 1869: 73–74.)

²³ Rövidítések az 1. és a további ábrákhoz, amelyeket Torna megye nominális történeti adatbázisából emeltem ki szemléltetésként: hsz = házszám, lf = lakófelek (háztartások) folyó száma, lsz = lakó személyek folyó száma; csal.név = családnév, ker.név = keresztnév; n = nem: f = férfi, n = nő; sz.év = születési év; f = felekezet (k = római katolikus, r = református, g = görög katolikus, e = evangélikus, z = izraelita); st = családi állapot (hs = házas, nt = nőtlen, hd = hajadon, öz = özvegy); hivatás = foglalkozás eredeti megjelölése, foglalk. = foglalkozási, illetve munkaviszony eredeti bejegyzése; szh1 = születési hely (megye, illetve ország), szh2 = születési hely (település); hon = honossága (h = helybeli, i = idegen), jel = jelenléte (h = huzamos, i = ideiglenes), táv = távolléte (h = huzamos, i = ideiglenes). Szimpla vonallal a háztartásokat (lakófeleket), dupla vonallal a házakat különítettem el egymástól.

Zemplénben, egy pedig Gömörben született az idegennek összeírt almási zsidók közül.²⁴ Több mint negyedük tehát bizonyosan nem lett volna *idegennek* tekinthető a népszámlálási utasítás szerint. Ez illeszkedik az összeírói gyakorlat azon vonulatába, melyet az összesített ívek aggregát adatainál már nem lehet felfejteni, s nagy mértékben torzíthatják a publikált eredményeken alapuló vizsgálatokat.²⁵

2. ábra

Zsolner Endre néptanító családjával Almáson²⁶

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel	táv
29	1	1	Zsolner	Endre	f	1827	k	hs	nép-tanító	évi bér	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	2	Simon	Terézia	n	1825	k	hs		háztartás	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	3	Zsolner	András	f	1849	k	nt	kovács- mesterség	kovács legény	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	4	Zsolner	Mária	n	1853	k	hd			Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	5	Zsolner	Mihály	f	1855	k	nt	kerék- gyártó	inas	Abaúj	Jászó	i	h	
29	1	6	Zsolner	Anna	n	1856	k	hd			Abaúj	Jánok	i	h	
29	1	7	Zsolner	Ignác	f	1860	k	nt			Abaúj	Jánok	i	h	
29	1	8	Zsolner	Zsuzsanna	n	1864	k	hd			Torna	Almás	i	h	

Az almási idegenek fennmaradó, mintegy 60 fős csoportjában a cselédek, pásztorok, napszámosok és a kézművesek adják a túlnyomó többséget, de egy hivatalnokkal (postamester) és egy értelmiséggel is találkozunk (néptanító), akiket a rovatban idegenként tüntettek fel. Az utóbbi, Zsolner Endre jászói majd jánoki (Abaúj megye) tanítóskodás után érkezett tornai állomáshelyére (2. ábra). Hat gyermeke közül három a szülővárosában, Jászón született, akik a népszámlálás időpontjában „huzamosan távol” voltak (a két fiú Krasznahorkaváralján tanulta a mesterséget, Mária pedig Rozsnyón volt, de az összeíró „Jegyzet”-eiből nem derül ki, hogy tanulóként-e vagy sem). A negyedik és ötödik gyermeke, Anna és Ignác már Jánokon született, Anna 1856-ban, Ignác 1860-ban; a legkisebb gyermeke Zsuzsanna pedig 1864-ben már Almáson. Valamikor Ignác és

²⁴ A lukai (Bodroghalom, Zemplén m.) zsidóság *regionális honosságára*, valamint korábbi *accola* (nem honos) státusuk következményeire lásd Tóth Z. 1996: 13–14, 2000: 949–950.

²⁵ A népszámlálóbiztosok nem voltak központilag felkészítve, s nem csoda, hogy a terminológiai zűrzavar keltette tanácstalanság közepette (háztartás, lakófél, konyha, előszoba stb.) az utasítás néhány egyéb pontja is elsikkadt az adatfelvétel során. Az egy év egyébként is csak a népszámlálás időszakára bevezetett „honosság” kritériuma volt, s ez a korábbi rendi jogi hagyományhoz nem illeszkedett, azonban a *létező viszonyokhoz* és a szabad királyi városok képviselőválasztásáról szóló törvényhez (1848. XXIII. tc.) igazodott. (Népszámlálás 1869: 73.)

²⁶ Az intergenerációs mobilitás szempontjából is érdekes és viszonylag ritka, hogy Zsolner Endre néptanító két fia is a kézművességre adta fejét. (Az összeíró Jászt következézetesen Gömör megyei településként tüntette fel, melyet az adatbázis korrigált változatában javítottam, s itt is így közlöm.)

Zsuzsanna születése között telepedtek le a Torna megyei településen, s az 1870. év elején, amikor a megyét összeírták, már legalább hat éve Almáson laktak, de a népszámlálási utasítással ellentétben még mindig idegenként voltak feltüntetve. Nyilvánvaló, hogy aggregát szinten az *idegenek* kategóriájában már nem lehet elkülöníteni azokat, akiket a népszámlálási utasításnak megfelelően írtak össze, azoktól, akiket az összeíró saját megítélése szerint minősített idegennek.

Szádelő összeírásakor nem követtek el oly mértékű hibákat, mint Almáson, s a szádelői lajstromokon kimutatott idegenek – 37 huzamosan és egy ideiglenesen volt jelen – mintegy tárházat jelentik a legmobilabb társadalmi csoportoknak. A *községi cselédek*, a község által felfogadott pásztorok és családtagjaik alkották a legnépesebb csoportot (16 fő), akik mind a falu tulajdonában lévő, 28. számú házban laktak.²⁷ (Az összeíró négy háztartást különített el, a házban azonban csak két szoba és egy konyha volt, tehát feltehetően két-két család osztozott egy-egy szobán.) Két helyben született gyermeket már *honosnak* jegyezték be a lajstromba az összeíró: Galambosi András 1867-ben, Novák Mária pedig 1865-ben született. Érthetetlen viszont, hogy Novák Józsefet, aki 1866-ban szintén Szádelőn született, miért az idegenekhez sorolta a biztos? (Lásd a 3. ábrát.) Nem állapítható meg biztosan, de gyaníthatóan a helyben születésen kívül itt is még legalább 3–5 év volt a *honosság megszerzésének* (önkéntes) „összeírói kritériuma”. A második legnépesebb csoport a szolgálók és szolgálk 9 fős csoportja volt Szádelőn, akik mind közeli Torna megyei településeken születtek: két-két fő a szomszédos Udvarnokon és Barkán, egy-egy fő pedig Almáson, Ájon, Görgön, Jabloncán és Tornán. Eltekintve a népszámlálás időpontjában már 60. életévét betöltött özvegyasszonytól, a görgeői születésű Tóth Sárától, aki a rozsnói származású fiatal református lelkésznél, Kerekes Károlynál volt szakácsné, valamint a 30 éves Rubó Jánostól, aki Ungár Sámuel kocsmáros és haszonbérli kocsisa volt ekkor,²⁸ a maradék hét szolga (hat szolgálólány és egy szolga) 16 és 25 év közötti hajadon, illetve nőtlen volt (közülük a jabloncai Szabó Máriát megesett hajadonként jegyezték be a Korcsmáros Mihály földműves háztartását kimutató lajstromba). A szádelői haszonbérli és a háztartásukban összeírt segédek, inasok, illetve bérlők szintén jelentős hányadát adták az idegeneknek: a már említett Ungár Sámuel kocsmáros segédje, Zeisler Lajos, lakója Edenburg Sámuel tanító, valamint szolgálójuk (1. sz. ház); Gedeon János malmának bérlője (2. sz. ház), Tirol István molnár és felesége (valamint szolgálóleányuk), Kurczi István edelényi származású molnár *tanulója*, a szintén edelényi születésű Kollár Antal és szolgálójuk, a 17 éves tornai Görcsös Katalin tartoztak ebbe a csoportba. A már említett udvarnoki kocsis, Rubó János feleségét és két leányát pedig a helybeli szülésznő házában vették fel a lajstromba. Meg kell még

²⁷ A háztulajdon megállapítására lásd a neoabszolutizmus időszakának épület-összeírását: ŠOBA KE, TŽ I.: közigazgatási iratok, 8: adóügyek, adóösszeírások (kr. Szádelő): *Verzeichnisz [!] allen Häuser obiger Gemeinde nach dem Haus-Nummern, Eigenthümern, Wohnungen und Bauarten – für d. K. K. Grundbuch (Gemeinde Szádelő, 1859).*

²⁸ Ungár Sámuel – akit az 1868-as közmunka-összeírásban először *gazdának*, majd *házatlan zselérnek* írtak össze – Gedeon János földbirtokostól bérelte az épületet „bormérésre”.

említeni a megye társadalmának egyik legmobilabb etnikai csoportját, a cigányságot, melyet Szádelőn az almási születésű Kóré József *cigánykovács* négy fős családja képviselt (felesége a lucskai Dancso Eszter, gyermekeik pedig József és Károly, akik szintén Almáson születtek).²⁹

3. ábra

A szádelői községi pásztorok és családjaik a 28. számú házban

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
28	1	1	Galambosi	András	f	1835	k	hs	pásztor-ság	pásztor	Gömör	Rudna	i	h
28	1	2	Kerekes	Rozália	n	1831	k	hs	nap-szám	nap-számos	Torna	Dernő	i	h
28	1	3	Galambosi	Rozália	n	1863	k	hd			Torna	Barka	i	h
28	1	4	Galambosi	András	f	1867	k	nt			Torna	Szádelő	h	h
28	2	1	Malik	János	f	1827	k	hs	juhász	juhász	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	2	Szaszák	Zsófia	n	1833	k	hs		nap-számos	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	3	Szaszák	Mihály	f	1859	k	nt	szolgálat	juhászbojtár	Szepes	Uhorna	i	h
28	2	4	Malik	Zsófia	n	1862	k	hd			Szepes	Uhorna	i	h
28	2	5	Malik	János	f	1866	k	nt			Torna	Torna	i	h
28	2	6	Malik	András	f	1869	k	nt			Torna	Hidvég-ardó	i	h
28	3	1	Novák	István	f	1837	k	hs	kondás	cseléd	Abaúj	Pányok	i	h
28	3	2	Bukovics	Erzsébet	n	1844	k	hs	nap-szám	nap-számos	Abaúj	Makranc	i	h
28	3	3	Novák	János	f	1861	k	nt			Torna	Udvarnok	i	h
28	3	4	Novák	József	f	1866	k	nt			Torna	Szádelő	i	h
28	3	5	Novák	Mária	n	1865	k	hd			Torna	Szádelő	h	h
28	3	6	Horka	Dániel	f	185?	k	nt	szolgálat	kondásbojtár	Torna	Udvarnok	i	h
28	4	1	Krisztián	István	f	1839	k	hs	gulyás	cseléd	Torna	Nádaska	i	h
28	4	2	Matesz	Borbála	n	1840	k	hs	nap-szám		Torna	Barka	i	h

Az Alsó járásban mindössze három település volt, ahol az idegenek aránya a járási átlagot (5%) meghaladta: Rákón 25 idegent írtak össze (6%), Égerszögön 54-et (13%), Szilason pedig 272 főt (29%), amely a megyebeli összes idegennek mintegy a harmadát jelentette (!). A többi Alsó járási település, ahol kimutattak idegeneket, mind átlagos vagy az alatti arányszámot mutat. Rákón nem nehéz

²⁹ A Torna megyei cigányság foglalkozási csoportjaira és létszámára a 18. század végén lásd Tóth P. 1994: 17–26. Az 1869. évi népszámlálás időszakában a kézműves cigányokra lásd Pozsgai 2000b, 2001b.

a dolgunk, mert az összes jelenlevő idegen, mind a 25 fő Horvátországból érkezett: 24-en közülük favágók voltak Fuzinéból, akik „heti bér mellett” dolgoztak, életkoruk pedig – egy idősebb favágó kivételével – 13 és 40 év között változatos képet mutatott; egy főt „famester”-nek titulált az összeíró a *foglalkozás* rovatban, a *hivatás* rovatba pedig azt jegyezte be róla, hogy a „válalkozók megbízotja”, aki Verbovs-kiből érkezett Rákóra az általa felfogadott favágókkal. Égerszögön a huzamosan jelenlevő idegenek között 11 fő volt a községi *pásztorok* száma: két juhász és egy csikós feleségeikkel, valamint egy kanász feleségével, s három gyermekével együtt. Két zsidó kocsmáros, a bodolói (Abaúj m.) Bogár Sámuel és segédje, a Szakácsiból származó Unger József, valamint családjaik a községi cselédekkel azonos létszám-ban voltak jelen az összeíráskor. Bogárék vándorlása jól nyomon követhető gyermekeik születési helye alapján: Pepi 1856-ban Hernádszentandráson, Áron (1858), Rebeka (1861) és Lajos (1864) már az Égerszöggel szomszédos Gömör megyei Kánón születtek, Gyula pedig 1869-ben Égerszögön. Az utóbbi helyben születése nem vonta maga után a *honos* státust itt sem, de az 1864-ben szintén Égerszögön született Unger Máriát sem honosként jegyezték be a lajstromba, tehát az utasítás-hoz képest itt is eltérő értelmezéssel találkozunk. A migránsok egy másik csoport-ját, a kézműveseket egy molnár, a sumjászi (Gömör m.) születésű Sziklai János, s egy kovács, a zilizi (Borsod m.) Balázs Mihály képviselte. Családtagaikkal együtt 10 főt tett ki számuk 1869-ben. Nekik sem az első állomáshelyük volt a Rét-patak völgyében fekvő kis falu: Sziklai a Borsod megyei Kurittyánban is molnárkodott, a bejegyzés szerint ott született ugyanis a lajstromban összeírt idősebb fia, majd Jósfafőn üzte az ipart (Ferenc fia születési helye). Balázs Mihály útja a Borsod megyei Szuhogyon és a Gömör megyei Kánón át vezetett Égerszögre. A lajstrom-ban szereplő két legkisebb gyermeke már Égerszögön született jóval a népszám-lálást megelőzően (Teréz 1862-ben, Lajos pedig 1864-ben), mégsem honosnak írták össze őket. A többi égerszögi *idegen* szinte kivétel nélkül az Égerszögre háza-sodott nőkből és férfiakból áll, akiknek nagyobb részét az összeíró *idegennek* írta össze: Benedek Mária és Fehér Zsuzsanna Imoláról (Gömör m.), Kormos Zsu-zsanna Kánóról, Valoha Mária Ragályról (Gömör m.) gazdákhöz, Máté Julianna Trizsről (Gömör m.), Veres Mária Rudabányáról (Borsod m.), Fejes Éva Imoláról gazdalegényekhez, Müller Mária a Gömör megyei Szuháról *napszámos zsellérhez* jött feleségnek. Az utóbbinak a lajstromban szereplő legidősebb gyermeke, Ráki Pál 1858-ban született, s fiatalabb gyermekei (Mihály és Zsuzsanna) is Égerszögön születtek már, ami azt bizonyítja, hogy házasságkötése és az uralkodó gyakorlat sze-rinti *patrilokális megtelepedése* óta, több mint 10 éve folyamatosan a faluban lakott, mégsem *helybeliként* jegyezték be a lajstromba. (Lásd a 4. ábrát.) Egy férfi is talál-ható ebben a csoportban: Ötvös János Szőlősardóról Boros Zsuzsannát vette el feleségül,³⁰ családjukban egy Boros Illés nevű négyéves fiúcskát – aki feltehetően az

³⁰ Az Ötvös család Szőlősardai ágazatára és gazdálkodásukra lásd Heilig 2000a. A szomszédos Teresztenyéről vóként települt be Szőlősardóra 1838-ban a telkes gazdafi Ötvös János. (Heilig 2000a) Az Ötvös-testvérek, Mihály és János családjakkal az egyik legösszetettebb lakóféhláz-tartást alkották az 1869. évi népszámlálás időpontjában Ardón. (Uo.)

asszony korábbi, házasságon kívüli kapcsolatából született –, s közös gyermeküket, Jánost vették fel a lajstromba, aki 1869-ben született Égerszögön, s apjához hasonlóan *idegennek* jegyezték be (5. ábra). A 181 házasként összeírt égerszögi nő és férfi közül 51 nem Égerszögön született, s közülük 29-et *idegennek* tüntettek fel a lajstromon (57%). Ez egy ritka összeírói gyakorlatot mutat, mely bizonyos fokig még a *lokális endogámia* értékrendszerét tükrözi vissza: a beköltöző jövevények *nemzet-ségi szempontból* is *idegennek* (jövevény, „gyüttment”) minősültek.³¹

4. ábra

Ráki István családjával és „idegen” feleségével Égerszögön

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
63	2	1	Ráki	István	f 1827	r	hs	napszámos	önálló	Torna	Égerszög	h	h
								zsellér					
63	2	2	Müller	Mária	n 1833	r	hs	napszámos	önálló	Gömör	Alsó-Szuha	i	h
								zsellér					
63	2	3	Ráki	Pál	f 1858	r		iskolás	önálló	Torna	Égerszög	h	h
63	2	4	Ráki	Mihály	f 1862	r		iskolás	önálló	Torna	Égerszög	h	h
63	2	5	Ráki	Zsuzsanna	n 1866	r				Torna	Égerszög	h	h

5. ábra

Az „idegen” Ötvös János és családja Égerszögön

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
62	2	1	Ötvös	János	f 1847	r	hs	földmívelő	bérlő	Torna	Szőlősardó	i	h
62	2	2	Boros	Zsuzsanna	n 1847	r	hs	földmívelő	bérlő	Torna	Égerszög	h	h
62	2	3	Boros	Illés	f 1866	r				Torna	Égerszög	h	h
62	2	4	Ötvös	János	f 1869	r				Torna	Égerszög	i	h

A szilasi „idegenek”

Az idegeneket, mint az a Függelékből is látható, legnagyobb létszámban és arányban Szilason (Bódvaszilás) mutatták ki az Alsó járásban, s a megyében egyaránt. Az eddig ismertetett minősítési gyakorlat alapján kételkedve kell fogadnunk ezt

³¹ A jöttmentek lenézése, negatív megkülönböztetése különösen jellemző volt az erős etnikai csoporttudattal bíró közösségeknél. Lásd erre vonatkozóan pl. Örsi 1990. 25–29. A városi társadalomba való befogadásról, az idegenek betelepüléséről és a polgárjog megszerzésének feltételeiről a nagyobb régió egyik fontos központjának, Kassának a példáján lásd Czoch G. 1997. és 1998. 32–33. Egy másik nagytáj, a Dunántúl városaiban a helybeli és a bevándorló polgárok arányára, valamint az öt vizsgált városban a betelepülők származási helyére lásd Bácskai 2002: 103–110. Az idegenek problematikájára és tagoltságára német várostörténeti szempontból lásd Sicken 1988: 271–329.

6. ábra

Néhány példa a szilasi jelenlevő „idegen” személyekre

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n	sz.év	f	st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
13	3	1	Holló	András	f	1824	k	hs	paraszt gazda	önálló	Torna	Szögliget	i	h
13	3	2	Janecz	Mária	n	1828	k	hs			Torna	Szilas	h	h
13	3	3	Holló	András	f	1856	k	nt	iskolás	iskolás	Torna	Szilas	h	h
13	3	4	Holló	Erzsébet	n	1867	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
51	1	1	Kecskeméti	Samu	f	1814	r	hs	iskola tanító	önálló	Gömör	Simonyi	i	h
51	1	2	Nagy	Zsuzsánna	n	1822	r	hs			Borsod	Miskolc	i	h
51	1	7	Kecskeméti	Zsuzsánna	n	1862	r	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
51	1	8	Kecskeméti	Zsigmond	f	1866	r	nt			Torna	Szilas	h	h
60	1	1	Kréner	János	f	1823	k	hs	fő erdőész	önálló	Tolna	Kocsola	i	h
60	1	2	Takács	Mária	n	1833	k	hs			Sopron	Sziglóc	i	h
60	1	3	Kréner	Terézia	n	1851	k	hd	attyanál van		Tolna	Kocsola	i	h
60	1	6	Kréner	Ilona	n	1860	k	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
60	1	7	Kréner	Mária	n	1865	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
60	1	8	Kréner	Róza	n	1869	k	hd	gyermek		Torna	Szilas	h	h
60	1	9	Pleidicsko	Erzsébet	n	1849	k	hd	cseléd	szolgáló	Torna	Körtvélyes	i	h
64	3	1	Bálint	István	f	1809	r	hs	zsellér	önálló	Torna	Szilas	h	h
64	3	2	Farkas	Zsuzsánna	n	1810	r	hs			Torna	Görgő	i	h
64	3	3	Bálint	Ferenc	f	1837	r	hs	zsellér	attyanál van	Torna	Szilas	h	h
64	3	4	Ternei	Mária	n	1838	r	hs			Torna	Komját	i	h
64	3	5	Lőrincz	János	f	1845	r	nt	szabó legény	szabó	Torna	Szilas	h	h
64	3	6	Bálint	Mária	n	1861	r	hd	iskolás		Torna	Szilas	h	h
64	3	7	Bálint	Zsuzsánna	n	1864	r	hd			Torna	Szilas	h	h
64	3	8	Bálint	Lídia	n	1866	r	hd			Torna	Szilas	h	h
64	3	9	Bálint	Erzsébet	n	1850	r	hd	attyanál van	nap-számos	Torna	Szilas	h	h
135	3	1	Brutóvszki	András	f	1822	k	hs	zsellér	önálló	Torna	Méhész	i	h
135	3	2	Janecz	Erzsébet	n	1832	k	hs			Torna	Szilas	h	h
135	3	3	Brutóvszki	Juliánna	n	1858	k	hd	iskolás		Torna	Lenke	i	h
135	3	4	Brutóvszki	Erzsébet	n	1863	k	hd			Torna	Vendégi	i	h
135	3	5	Brutóvszki	János	f	1869	k	nt			Torna	Szilas	h	h
153	1	1	Horváth	Ádi	f	1832	k	hs	zigány kovács	kovács	Torna	Derenk	i	h
153	1	2	Baslyúr	Eszter	n	1834	k	hs			Torna	Szilas	h	h
153	1	3	Horváth	József	f	1858	k	nt	attyanál van		Torna	Szögliget	i	h
153	1	4	Horváth	Ádi	f	1864	k	nt			Torna	Szilas	h	h
153	1	5	Horváth	Juliánna	n	1868	k	hd			Torna	Szilas	h	h

a valóban kiugró arányszámot. S valóban, a szilasi háztartási lajstromok áttanulmányozása után megállapítható, hogy az összeíró egy igen könnyen alkalmazható – máshol ilyen mértékben nem alkalmazott, s a népszámlálási utasításnak ellentmondó – módszert vezetett be arra nézve, hogy kit is soroljon az *idegenek* közé: ő ugyanis csaknem mindenkit idegennek minősített, aki nem Szilason született. Ez alól mindössze 5 kivételt tett, négy kisebb gyermek és egy 40 év feletti szolgálta esetében (néhány esetben viszont az 1868-ban, vagy azt megelőzően helyben születettek is az idegenekhez sorolta), így 272 főt jegyzett be idegenként a lajstromba, függetlenül attól, hogy hány éve lakott Szilason az illető, véglegesen megtelepedett-e faluban, házasság útján vagy munkája miatt került oda. Ez természetesen a legkirívóbb példa, s párját nem is találjuk Torna megye településein (bár bizonyos fokig az égerszögi „módszer” továbbfejlesztett változatának is tekinthetjük), de abban biztosak lehetünk, hogy az összesítések révén az országos átlagba is beépült ez az adat, s az sem zárható ki, hogy az országban máshol is előfordultak hasonló mértékű – téves összeírói értelmezésen alapuló – bejegyzések. A 6. ábrán néhány példát mutatok be a szilasi összeíró által követett gyakorlatról.

Holló András Szögligetről jött *vőnek* Szilasra, de több mint 10 évvel a lajstromban szereplő legidősebb gyermeke születése után is *idegen* maradt. Nemes Kecskeméti Sámuel családjának nemességét Torna megye közgyűlése hirdette ki a 17. század közepén,³² de ő maga már a Gömör megyei Simonyiban látta meg a napvilágot, s feleségével a miskolci Nagy Zsuzsannával mint tanító érkezett Szilasra: két lajstromban szereplő, *Szilason született* gyermekük *honos*, ők pedig *idegenek*. Hasonló Krénert János esete is, hisz ő és felesége, valamint legidősebb gyermekük nem Szilason születtek, ezért az összeíró automatikusan idegennek minősítette őket. Bálint István *zsellérnek* és a vele egy háztartásban összeírt házas fiának, Ferencnek a felesége sem Szilason született, így az összeíró szerint nem is lehettek *szilasi illetőségűek*, jóllehet Farkas Zsuzsanna, Bálint István felesége már több mint három évtizede Szilason élt a népszámlálás időpontjában. Brutóvszky András méhészi születésű *zsellér* és felesége, a szilasi Janecz Erzsébet gyermekei közül kettő Lenkén, illetve Vendégiben – feltehetően apjuk elszegődésének állomáshelyein – születtek, így 1869-ben érkezett kisöccsükkel ellentétben ők nem váltak *szilasivá*. A derenki Horvát Ádi *czigány kovács* és fia, a Szögligeten született József szintén az idegenek rovatába kerültek, jóllehet szemmel láthatóan már legalább hat éve (az ifjabb Horváth Ádi születése óta) Szilason éltek.

A szilasi népszámlálási biztos három esetben – a megyében szintén egyedülálló módon – beavat bennünket az idegenekre használt terminológiájába is (7. ábra): Burger József tiszadobi származású zsidó földbirtokos két *uradalmi cselédjét*, Csejóczki Mihály vizsolyi születésű kovácsot és Porkoláb Lajos, tiszadobi

³² A Kecskeméti (Kecskeméthy) család nemeslevelét III. Ferdinándtól nyerte 1652-ben, s még ugyanabban az évben Tornán ki is hirdették. (Csoma 1897: 660.)

gulyást *illetéktelennek* minősített a lajstrom „Jegyzet” rovatában az összeíró csakúgy, mint Fogel [Vogel] Ádám *szatócs kereskedő al zsellér*.

7. ábra

A szilasi „illetéktelen” háztartásfők és családtagjaik

hsz	lf	szcsalnév	kernév	n	szév	f	st	hivatás	fog- lalk.	szh1	szh2	hon	jel	jegyzet	
110	1	1	Csejóczki	Mihály	f	1823	k	hs	Burger kovácsa	cseléd	Abaúj	Vizsoly	i	h	illetéktelen szolga
110	1	2	Szabó	Terézia	n	1843	k	hs			Abaúj	Fuló- kércs	i	h	
110	1	3	Csejóczki	Mária	n	1867	k	hd			Abaúj	Bodollói		h	
110	1	4	Csejóczki	Terézia	n	1869	k	hd			Torna	Torna	i	h	
110	2	1	Porkoláb	Lajos	f	1840	k	hs	Burger gulyása	cseléd	Szabolcs	Tisza- dob	i	h	illetéktelen
110	2	2	Dobó	Juli- ánna	n	1847	k	hs			Borsod	Szeder- kény	i	h	
110	2	3	Porkoláb	Lajos	f	1868	k	nt			Zemp- lén	Parnó	i	h	
110	2	4	Porkoláb	Terézia	n	1869	k	hd			Gömör	Oláh- patak	i	h	
119	1	1	Fogel	Ádám	f	1845	z	hs	szatócs keres- kedő	al zsellér	Gömör	Berzété	i	h	illetéktelen
119	1	2	Róth	Eszter	n	1850	z	hs			Torna	Görgő	i	h	

Ahol „nem voltak” idegenek

Az Alsó járásban hét olyan település volt (Barakony, Dobódél, Jósvalfő, Kápolna, Komjáti, Lenke és Petri) ahol egyáltalán nem írtak össze *idegent* a jelenlevő népességből (lásd a Függelék), míg a Felső járásban mindössze kettő volt ilyen (Hidvégdárdó és Horváti). Érdeemes szemügyre venni, hogy az ezeken a településeken követett népszámlálási gyakorlat nem hagyott-e némi kívánnivalót maga után: valóban nem volt-e a jelenlevők között olyan, akit legalábbis a népszámlálási utasítás szerint idegennek kellett volna tekinteni? Már a Felső járásbeli Hidvégdárdón szembetűnik a különbség az összeírói gyakorlatban: az egy-két évvel a népszámlálás előtt Hidvégdárdón kívül született gyermekeket is *helybeli*-nek jegyezték be, s a „honosság elnyerésének” nem volt egyébként sem akadálya a falun kívüli születési hely. Úgy tűnik, hogy ezeken a településeken a népszámlálási gyakorlat másik végételével kell szembesülnünk: *mindenkit, aki jelen volt, helybelinek tekintettek*. Példaként bemutatom a szendrői születésű cseléd, Bori

András és Csontos Julianna háztartását – ahol még egy helybeli cseléd lakót is ki-mutattak –, melyben az 1868-ban Szendrőben született gyermekük bezárólag mindenkit a „helybeli” rovatba jegyezték be (8. ábra).

8. ábra

A szendrői Bori András és családja Hidvégyárdon

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
50	3	1	Bori	István	f 1830	k hs	cseléd	–	Borsod	Szendrő	h	h
50	3	2	Csontos	Julianna	n 1840	k hs			Borsod	Szuhogy	h	h
50	3	3	Bori	Julianna	n 1860	k hd			Borsod	Szendrő	h	h
50	3	4	Bori	István	f 1864	k nt			Borsod	Szendrő	h	h
50	3	5	<i>Bori</i>	<i>János</i>	<i>f 1868</i>	<i>k nt</i>			<i>Borsod</i>	<i>Szendrő</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
50	3	6	Hajdú	András	f 1845	k nt	cseléd	–	Torna	Hídvégárdó	h	h

9. ábra

Néhány példa Jósvafő „honos” népességére

hsz	lf	lsz	csal.név	ker.név	n sz.év	f st	hivatás	foglalk.	szh1	szh2	hon	jel
33	1	1	Fridman	Ignác	f 1843	z hs	korts- máros	bérlő	Abaúj	Gagybátor	h	h
33	1	2	Lang	Rebeka	n 1849	z hs	ház- tartó	bérlő	Abaúj	Kiskinizs	h	h
33	1	3	<i>Fridman</i>	<i>Jónás</i>	<i>f 1869</i>	<i>z nt</i>			<i>Torna</i>	<i>Szilice</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
33	1	4	Matus	Zsuzsanna	n 1853	r hd	évi bér mellett	szolgálat	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	1	Matós	Péter	f 1824	r hs	évi bér mellett	cseléd	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	2	Sára	Lidia	n 1830	r hs		ház- tartás-nál	Torna	Jósvafő	h	h
122	1	3	Matós	István	f 1858	r nt			Torna	Jósvafő	h	h
122	1	4	<i>Matós</i>	<i>János</i>	<i>f 1869</i>	<i>r nt</i>			<i>Borsod</i>	<i>Szendrő</i>	<i>h</i>	<i>h</i>
153	1	1	Balog	József	f 1811	k hs		kovács	Borsod	Szendrő	h	h
153	1	2	Lakatos	Eszter	n 1825	k hs		ház- tartásnál	Borsod	Csaba	h	h
153	1	3	Balog	István	f 1847	k nt	kovács	ház- tartásnál	Borsod	Szirák	h	h
153	1	4	Balog	Erzsébet	n 1853	k hd		ház- tartásnál	Borsod	Szászfá	h	h
153	1	5	Balog	Lajos	f 1855	k nt	kovács	kovács	Torna	Horváti	h	h
153	1	6	Balog	Ferencz	f 1861	k nt		kovács	Torna	Újfalú	h	h
153	1	7	Balog	Borbála	n 1862	k hd		kovács	Torna	Körtvélyes	h	h
153	1	8	<i>Balog</i>	<i>András</i>	<i>f 1869</i>	<i>k nt</i>		<i>kovács</i>	<i>Torna</i>	<i>Lucska</i>	<i>h</i>	<i>h</i>

Jósvafőn már arra is több példát találunk – az idézett népszámlálási utasítással ellentétben –, hogy az 1869-ben nem Jósvafőn született csecsemőket is *helybelinek* tüntették fel, melyet a 9. ábrán kurzív szedéssel jelöltem. A népszámlálást az 1869. évre vonatkoztatva kellett végrehajtani (a *cenzus eszmei időpontja* 1869. december 31-e volt), így a „legalább egy év óta letelepedett vagy állandóan ott lakó” kritérium bizonyosan nem teljesülhetett sem Fridman [Friedmann] Jónás zilicei, sem Matós János szendrői, sem pedig Balog András lucskai születésű, de a népszámlálás időpontjában már a családjukkal Jósvafőn összeírt csecsemőknél.

ÖSSZEGZÉS

A már említett igen jelentős különbség a távollevő *honos* és a jelenlevő *idegen* népesség között – országos és megyei szinten is az utóbbiak javára – Torna megye vizsgált településein tehát több okra vezethető vissza, de mindnek a gyökere az összeírói gyakorlatban keresendő. A huzamosan távollevőket sokszor törölték a lajstromból (kihúzták, vagy csak részleges adatokat közöltek róluk), tehát nem teljes a kimutatásuk ellentétben az idegenekkel, akiket azon a településen, ahol tartózkodtak minden valószínűség szerint hiánytalanul összeírtak.³³ Az összeírói minősítési gyakorlat különbségei településenként változó megbízhatósági szintű kimutatásokat eredményeztek. Nem nehéz belátni, hogy a *községi áttekintések* mekkora különbségeket fedtek el az összesítések során, hisz az utasítás értelmében eljáró népszámlálási biztosok átlagosan sokkal kisebb létszámú *idegent* mutattak ki, mint azok a társaik, akik a *honosság*ot a korábbi városi törvényi szabályozás, illetve más – olykor esetleg egyéni – szempontok szerint értelmezték (példa a különbségre a tornai és az almási összeírók alkalmazott eljárása, a kirívó egyéni minősítési gyakorlatra a szilasi és részben az égerszögi példát említhetem), de a lajstromos összeírás igen jelentős eltéréseit az összesítések után már nem lehet a népszámlálás publikált járási szintű eredményei alapján feltárni, legfeljebb az arányszámok markáns eltérései alapján valószínűsíteni.³⁴

Tanulságos azonban, ha az eredeti *fölvételi ívek* (háztartási lajstromok) 38 településre összesített, s az előzőekben bemutatott személyi szintű adatait össze-

³³ A honosság kimutatása természetesen nem kis zavart okozhatott az összeírók között, hisz a távollevőt, amennyiben honos volt elvileg be kellett jegyezni a lajstromba, de ez az adatszolgáltatás nagyon különböző színvonalú volt, mint ahogy azt maga Keleti is elismerte: „...ismerve lévén számos feliratról a nehézségek, melyekbe a számlálás végrehajtása *itt-ott* ütközött, csak a legsommásabb kimutatás követeltetett be ez egyénekre nézve, s így történt, hogy *sok* törvényhatóság még csak nem is nézve sem elkülönítve mutatta ki az országon belül távollevőket. Még kevésbé mutattatott ki – de nem is követeltetett – a sok munkával járó kimutatás arra nézve, hogy az országon belül távollevők hol tartózkodnak, mi ha községenként nem is, legalább megyénként sokkal biztosabb ellenőrzést, de sokkal érdekesebb összehasonlítást is engedett volna”. (Népszámlálás 1869: 103; a ritkán szedett kiemelés az eredetiben, a kurzívált tőlem. – P. P.)

³⁴ Az 1857. évi népszámlálás honossági kritériumaira, a számlálóbiztosok minősítési gyakorlatára, az idegenek problematikájára lásd Dányi 1993: 31–35. Az 1857. évi utasítás szövegét lásd uo. 102. (20. §.)

vetjük a publikált népszámlálási kötet 42 település adatai alapján közölt *járásonkénti* adataival. A *távollevő helybeliek* járásonkénti létszáma nem mutat nagy eltérést: a lajstromok alapján a Felső járás 19 településén 177 fő, a publikált kötetben (21 település adatai alapján) 170 fő, míg az Alsó járás 19 településén 155 fő, illetve a publikált adatsorok szerint 150 fő volt távol, azaz mindössze 12 főnyi a különbség. A publikált népszámlálási kötetben a külföldön *távollevő hazabeliek* esetében tüntették fel az ideiglenesen (egy férfi ausztriai tartományokban) és a huzamosan távollévőket (négy férfi ausztriai tartományokban, egy pedig külföldön). Míg a külföldön távollévő egy fő megegyezett, addig az Osztrák-Magyar Monarchia Magyarországon kívüli tartományaiban 13 fővel kevesebbet mutattak ki a publikált népszámlálási kötetben (vö. 1. táblázat). Az országon belüli polgári népességhez és a katonasághoz sorolt népesség eltérései: a Felső járás publikált adatsorában 96 polgári és 69 katonai személyt (65-öt a rendes katonaságnál, négyet a honvédségnél) tüntettek fel szemben a nominális lajstromok 99 polgári, 45 katonai (melyből 5 honvéd) és 33 külön megjelölés nélkül összeírt személyével; míg az Alsó járásban 103 polgári és 46 katonai (40-et a rendes katonaságnál, hatot a honvédségnél) személyt mutattak ki a publikált népszámlálási kötetben szemben a háztartási lajstromok 97 polgári, 33 katonai és 25 külön megjelölés nélkül bejegyzett személyével (3. táblázat).³⁵ Valószínűsíthető, hogy az összesítés során a külön megjelölés nélkül távollévő férfiakat (18 és 13 fő) a katonaságnál távollévőkhöz sorolták, s így a két adatsor közti különbség hat főre olvad (115, illetve 109 fő) e tekintetben. A távollévők esetében tehát arányaiban jelentős eltérés az összesített, publikált járási szintű adatok és a lajstromokból feltárt adatok között nem állapítható meg.

A *jelenlevő idegenek* publikált összesített adatai és a személyi szintű háztartási lajstromok alapján végzett összesítések azonban már mind az abszolút számokban, mind arányaikban nagymértékű eltérést mutatnak. A Felső járásban 143 férfi és 144 nő volt *az ország más községébe való* a publikált adatok szerint, hét férfi és két nő pedig ausztriai tartományokból származott, összesen tehát 296 volt az idegenek száma.³⁶ Ezzel szemben a nominális lajstromok szerint 241 férfi és 256 nő, azaz 497 fő volt idegen a Felső járásban, s közülük mindössze négyen származtak az ország határain kívülről (7. táblázat). Az Alsó járás adatsorai még nagyobb arányú eltérésről tanúskodnak: a publikált adatok szerint 61 férfi és 69 nő származott az ország más településéről, s mindössze egy férfi és egy nő osztrák tartományból, összesen tehát 132 fő, mellyel szemben a lajstromok adatai szerint 187 férfi és 227 nő, azaz együttesen 414 fő volt idegen az Alsó járásban (7. táblázat). A Felső járási lajstromokon nyugvó adat több mint másfélszerese a publikált adatnak (168%), az Alsó járási pedig több mint háromszorosa (314%), s a megyei összesített adatok között is több mint kétszeres az eltérés (911 fő és 428 fő, azaz 213%).³⁷ Ez a nagyarányú különbség a lajstromos adatok javára

³⁵ Népszámlálás 1869: 116.

³⁶ Népszámlálás 1869: 89.

³⁷ Uo.

nem magyarázható csak az összesítés során elkövetett hibákkal, s az sem zárható ki, hogy a távollevő helybeli népesség számához való (utólagos) *arányosítás* is szerepet játszott az eltérés ilyen nagyságrendjének kialakulásában.

A kettős számbavétel lehetőségéről sem szabad megfélekednünk, hisz éppen a lajstrom szerkezete jelentette a legnagyobb csábítást: a távollevő honosok feltüntetése után ugyanis előfordulhatott, hogy a lajstrom alján szereplő összesítésbe – a jelenlevő népesség kimutatásába – befoglalták a távollevőket is, a tartózkodási helyükön felvett lajstromban pedig értelemszerűen a jelenlevő népesség részét képezték.³⁸ A nominális lajstromok segítségével azonban az esetek többségében helyre lehet állítani az utasítás szerinti *honosságot* mint közös nevezőt, s a tényleges (jelenlevő) népesség nagy biztonsággal meghatározható. A kritikai áttekintésből azonban látható, hogy a települések közötti összehasonlításban is csak akkor van értelme a *helybeli (honos)* és *idegen* népesség összehasonlításának, ha az összeírói klasszifikációkat felülvizsgáljuk, a téves besorolás okait és a torzítás mértékét feltárjuk. Az igazi haszna a születési helyek vizsgálatának a házassági mobilitás és a migráció különböző formáinak elemzésekor mutatkozik meg – függetlenül az összeírói honossági minősítési gyakorlattól –, melynek eredményeit máshol mutatom be.

A távollévő honosok és a jelenlevő idegenek számát tehát csak nagy körültekintéssel és az adatok településenkénti korrekciójával lehet a vándormozgalom kimutatására felhasználni.³⁹ A sok vesződséggel járó művelet hozadéka természetesen csak akkor lesz megbecsülhető, ha lesznek más régiók, megyék is, amelyeket a nominális lajstromok bázisán elemeznek – miután adataikat korrigálták –, mert ekkor már valóban lesznek nagyobb biztonsággal összemérhető adatállományok. A nominális lajstromok óriási előnye – az adatfelvételek hibái és hiányosságai ellenére –, hogy segítségükkel, s esetleg egyéb kiegészítő vagy kontrollforrások bevonásával igen nagymértékben korrigálhatók összeírási hiányosságai, tévesztései és torzításai, s egy konzisztens alapokon nyugvó összehasonlítást tesznek lehetővé.⁴⁰

³⁸ A kettős számbavétel elkerülésére nem készítettek fel előre a népszámlálási biztosokat, s ez sajátos hibák forrásává válhatott, és az összesített országos adatokat, ha nem is jelentős, de megállapíthatatlan mértékben torzítja, hogy: „... a kettős számbavétel kikerülése végett, az országon belől távollevők külön kezelése csak a »k ö z s é g i á t t e k i n t é s« szerkesztése idején magyaráztatott meg külön p ó t u t a s í t á s b a n”. (Népszámlálás 1869: 103.)

³⁹ A távollévők és a jelenlevő idegenek megyei szintű összevetését a lélekösszeírások és II. József népszámlálása alapján Faragó Tamás végezte el (Faragó 1998). Az északkeleti Felvidék vándorlási egyenlegére és vándorlási intenzitására (Borsod, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplén megyék településsoros összesítői alapján) lásd Faragó 2003: 133–134, 151–155. Pest megye vándormozgalmait a távollévők száma, az idegenek száma, valamint a vándorlások összetétele (bevándorlás, elvándorlás, szolgálatvállalás) alapján az 1774 és 1783 közötti lélekösszeírások segítségével részletesen elemezte Őri Péter (Őri 2003: 275–287).

⁴⁰ A módszerre lásd Dányi Dezső kísérletét az 1850. és az 1857. évi népszámlálás publikált adataira alapozva. (Dányi 1993: 35–37.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kassai Állami Körzeti Levéltár (Štátny Oblastny Archív v Košiciach)

Torna megye (Turnianska župa I) levéltára, 1778–1850 (1867)

- településenkénti rovásadó-összeírások (dicalis conscriptio, conscriptio possessionis), egyéb adócélú összeírások, háznépi lajstromok (1778–1848/1867)
- háztulajdonosok és házak összeírása (1859): *Verzeichnis allen Häuser nach dem Haus-Nummern, Eigenthümern, Wohnungen und Bauarten (für d. K. K. Grundbuch)*
- megyei közmunka-összeírások településenként (1862–1868/69)

Torna megye levéltára (Turnianska župa II), 1860–1882

- Bezirks-Übersicht (1857): a Torna megyében 1857-ben végrehajtott népszámlálás községi eredményei (hlavný župan, kráľovský komisár, 1861–1864)
- főispáni iratok, 1865–1881 (hlavný župan, kráľovský komisár)
- megyei közigazgatási szervek, az első alispán iratai (správne orgány župy, prvý podžupan)
- az 1869. évi népszámlálással kapcsolatos iratok, a népszámlálás településenkénti háztartási lajstromai (správne orgány župy, prvý podžupan, všeobecné spisy: Sčítanie Ludu v r. 1869)

Abauj-Torna megye (Abovsko-turnianska župa II) levéltára, 1850–1861

- a megyei biztos iratai: az 1857-es népszámlálás háztartási *Fölvételi ívei* településenként (župný náčelník)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 2002: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. *Korall* 11–12. 103–110.

Bokor Gusztáv 1896: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest.

Csoma József 1897: *Abauj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa.

Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. (Kandidátusi értekezés.) Budapest, 1997.

Czoch Gábor 1998: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes* 32–33. 55–86.

Dányi Dezső 1993: *Az 1850. és az 1857. évi népszámlálás*. Budapest.

Eperjessy Géza 1988: *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*. Budapest.

Faragó Tamás 1998: A máig érő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában.) *Demográfia* XLI. 1. 7–38.

Faragó Tamás 2003: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) *KSH NKI 2003. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 129–177.

Heilig Balázs 2000a: *Gazdaság és társadalom Szőlösardón, 1828–1870*. (ELTE BTK Szakdolgozat.) Veszprém.

- Heilig Balázs 2000b: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. *KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 225–265.
- Népszámlálás 1869 = *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.
- Öri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Budapest.
- Örsi Julianna 1990: *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században*. (Agrártörténeti tanulmányok 16.) Budapest.
- Pomogyi László 2001: *Szegényügy és községi illetőség a polgári Magyarországon*. Budapest.
- Pozsgai Péter 2000a: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. *KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2000b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. Az iparosok személyi körének meghatározása. *Korall* 2. 23–42.
- Pozsgai Péter 2001a: Család és háztartás. A történeti demográfia forrásainak fogalomhasználata Magyarországon a 16–19. században. *Demográfia* 44. 3–4. 332–346.
- Pozsgai Péter 2001b: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. Életutak – kontinuitás, földtulajdon, családi stratégiák. *Korall* 3–4. 266–296.
- Pozsgai Péter 2004: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében. I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai. *KSH NKI 2004. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Budapest, 83–155.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. (ELTE BTK PhD-disszertáció.) Budapest, 2006.
- Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27. 45–93.
- Pozsgai Péter 2008: Robot és vállalkozói magatartás. A jobbágság földesúri terhei és jövedelemszerzési lehetőségei Torna megyében a 18. század végén. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 471–507.
- Sicken, Bernhard 1988: Fremde in der Stadt. Beobachtungen zur „Fremdenpolitik“ und zur sozioökonomischen Attraktivität der Haupt- und Residenzstadt Würzburg gegen Ende des 18. Jahrhunderts. In: Krüger, Kersten (szerk.): *Europäische Städte im Zeitalter des Barock. Gestalt – Kultur – Sozialgefüge*. (Städteforschung A/28.) Köln – Wien, 271–329.
- Thirring Gusztáv 1938: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Lajos 1983: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910*. Budapest.
- Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez.) In: *Levéltári Évkönyv* VII. (Szerk.: Dobrossy István.) Miskolc, 1994. 7–30.
- Tóth Zoltán 1996: „Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után.” In: *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön*. Tanácskozási Csongrádon 1. 1993. július 3–4. (Szerk.: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit.) Csongrád, 9–22.
- Tóth Zoltán 2000: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadulás után. In: Paládi-Kovács Attila – Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós et al. (szerk.): *Társadalom*. (Magyar Néprajz, VIII.) Budapest, 945–954

Függelék

Távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek Torna megye településein 1869-ben – Felső járás

Folyó szám	Település	Összeírt népesség összesen	Helybeli („honos”) népesség	Távollevő helybeli népesség I. ideiglenesen	Távollevő helybeli népesség II. huzamosan	Távollevők (I+II) aránya (%)	Jelenlevő idegenek I. ideiglenesen	Jelenlevő idegenek II. huzamosan	Idegenek (I + II) aránya (%)	Jelenlevő (tényleges) népesség	Jelenlevő férfiak	Jelenlevő nők
1	Almás	832	719	–	13	1,8	2	101	12,7	809	389	420
2	Áj	507	502	–	5	1,0	–	5	1,0	502	241	261
3	Derenk	451	357	–	–	–	–	94	20,8	451	225	226
4	Dernő	824	821	1	7	1,0	1	1	0,2	815	399	416
5	Falucska	583	551	–	–	–	1	31	5,5	583	290	293
6	Görgő	1226	1163	1	7	0,7	6	57	5,2	1218	584	634
7	Hidvégardó	799	799	–	2	0,3	–	–	–	797	383	414
8	Horváti	307	307	–	1	0,3	–	–	–	306	143	163
9	Jablonca	584	583	–	7	1,2	1	–	0,2	577	291	286
10	Kovácsvágás	350	345	–	3	0,9	3	–	0,9	345	171	174
11	Körtvélyes	472	453	–	6	1,3	–	18	3,9	465	225	240
12	Lucska	506	489	–	28	5,7	7	10	3,6	478	248	230
13	Méhész	196	190	–	10	5,3	–	6	3,2	186	91	95
14	Szádélő	323	284	–	8	2,8	1	36	11,8	313	146	167
15	Torna	1469	1385	4	58	4,5	10	74	6,0	1407	660	747
16	Udvarnok	525	489	–	10	2,0	1	22	4,6	502	248	254
17	Újfalu	564	560	–	5	0,9	–	3	0,5	558	286	272
18	Vendégi	444	443	–	–	–	–	1	0,2	444	215	229
19	Zsarnó	603	565	–	7	1,2	–	38	6,4	596	289	307
Felső járás összesen		11565	11005	6	177	1,7	33	497	4,7	11352	5524	5828

Távollevő helybeliek és jelenlevő idegenek Torna megye településein 1869-ben – Alsó járás

Folyó szám	Település	Összeírt népesség összesen	Helybeli („honos”) népesség	Távollevő helybeli népesség I. ideiglenesen	Távollevő helybeli népesség II. huzamosan	Távollevők (I+II) aránya (%)	Jelenlevő idegenek I. ideiglenesen	Jelenlevő idegenek II. huzamosan	Idegenek (I + II) aránya (%)	Jelenlevő (tényleges) népesség	Jelenlevő férfiak	Jelenlevő nők
20	Barakony	323	303	–	9	3,0	–	–	–	294	143	151
21	Becskeháza	280	256	1	12	5,1	6	–	2,4	249	117	132
22	Dobódél	192	192	–	–	–	–	–	–	192	89	103
23	Égerszög	421	367	–	5	1,4	–	54	13,0	416	212	204
24	Jósvafő	729	729	–	4	0,5	–	–	–	725	343	382
25	Kápolna	177	177	–	–	–	–	–	–	177	95	82
26	Komjáti	604	604	–	7	1,2	–	–	–	597	291	306
27	Lenke	378	365	1	29	8,2	–	–	–	335	156	179
28	Nádaska	285	283	–	1	0,4	–	2	0,7	284	139	145
29	Perkupa	903	884	2	32	3,8	–	16	1,8	866	406	460
30	Petri	454	454	–	8	1,8	–	–	–	446	220	226
31	Rákó	414	389	–	–	–	–	25	6,0	414	219	195
32	Szentandrás	520	518	–	2	0,4	–	2	0,4	518	245	273
33	Szilas	1006	722	–	8	1,1	–	272	27,6	986	482	504
34	Szin	774	735	–	10	1,4	13	15	3,7	753	356	397
35	Szögliget	919	915	–	9	1,0	–	4	0,4	910	431	479
36	Szólóárdó	447	426	–	2	0,5	–	21	4,7	445	230	215
37	Teresztenye	273	269	–	11	4,1	4	–	1,5	262	121	141
38	Varbóc	284	281	3	6	3,2	–	3	1,1	275	121	154
Alsó járás összesen		9383	8869	7	155	1,8	23	414	4,8	9144	4416	4728
Torna megye		20948	19874	13	332	1,7	56	911	4,7	20496	9940	10556

Melléklet

foglalkozási viszonya	szülő-helye	hazakeresgája	jelenléte	távolléte	a helybeliek l. n. szül		Jegyzet.	
					helyb. szül.	idegen szül.		
			egy hónapban		az évben			
			jelenl. időben	tul. időben	jelenl. időben	tul. időben		
			péld. mint bizonyos csomag stb.		péld. mint utazó stb.			
			péld. mint azell. katonák, katonaszolgálat stb.		péld. mint azell. katonák, katonaszolgálat stb.			
			az illet. országba vonatkozóan tud vagy nem tud kitüntetés, díj, vagy elismerés stb. megkapása stb. ha?					
			Ide lejegyzendő, ha az illetőnek vagy elismerés, elismerés, kitüntetés, díj, vagy elismerés megkapása stb. megkapása stb. ha?					
1 1 Püschke Mihály	1	1819	Magyarország	1	1		Magyarország	
2 Magyar Keresztény	1	1822	"	1	1		"	
2 Püschke Mihály	1	1842	"	1	1		"	
4 So. Mihály	1	1845	"	1	1		"	
5 So. Lajos	1	1847	"	1	1		"	
6 H. Árpád	1	1849	"	1	1		"	
7 So. Keresztény	1	1862	"	1	1		"	
8 So. Sándor	1	1866	"	1	1		"	
		5 2		2 5	4	4		

A lakók vezeték- és keresztneve, címne és rangja		n.e.m.e	születési éve	vallása	családi állapota	hivatása vagy foglalkozása
<p>Bevezetőknek pedig kihatások sorban: a család (házatartó) feje; neje; gyermekei, unokái, stb. keresztneve; a lakásban éltetve rézionok vagy más, hátré tartás melletti ut. tartáskezelő egyének; családtagok: f. j. földes, családtagok, rézionok vagy idősgek (nemlángok); szülők, családtagok és nemlévők (akik életben, innen ha a lakás lakosai; stb.); minden házastárs, atyjai; szülei, stb.</p>						
		szülő-helye		t. l. római, görög, szlovák, katolikus; evangélikus; más vallás;	t. l. nőtlen, házas, elvált; az illető egyén?	t. l. hivatal, kereset, vagy ipora; hivatalnokait p. e. illetékesek, korszakos vagy ki hívatások a? az igaz és keresztény hitkövető; ha mások vagy az éven felül egyfajta külön keresete van, az is kiemelt;
		szülő-helye		előrel egyházi; hitvit, ágostai, evangélikus; más keresztény hitkövető; más vallás; más nem keresztény hitkövető; az illető?	házas, kátó, özvegy, elvált; az illető egyén?	ha valakinek valami korszakos munkája van, kitüntetés, díj, vagy elismerés megkapása stb. ha? az illető egyén? az illető egyén?
1 1 Püschke Mihály	1	1819	Magyarország			Magyarország
2 Magyar Keresztény	1	1822	"			"
2 Püschke Mihály	1	1842	"			"
4 So. Mihály	1	1845	"			"
5 So. Lajos	1	1847	"			"
6 H. Árpád	1	1849	"			"
7 So. Keresztény	1	1862	"			"
8 So. Sándor	1	1866	"			"
		5 2				